

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

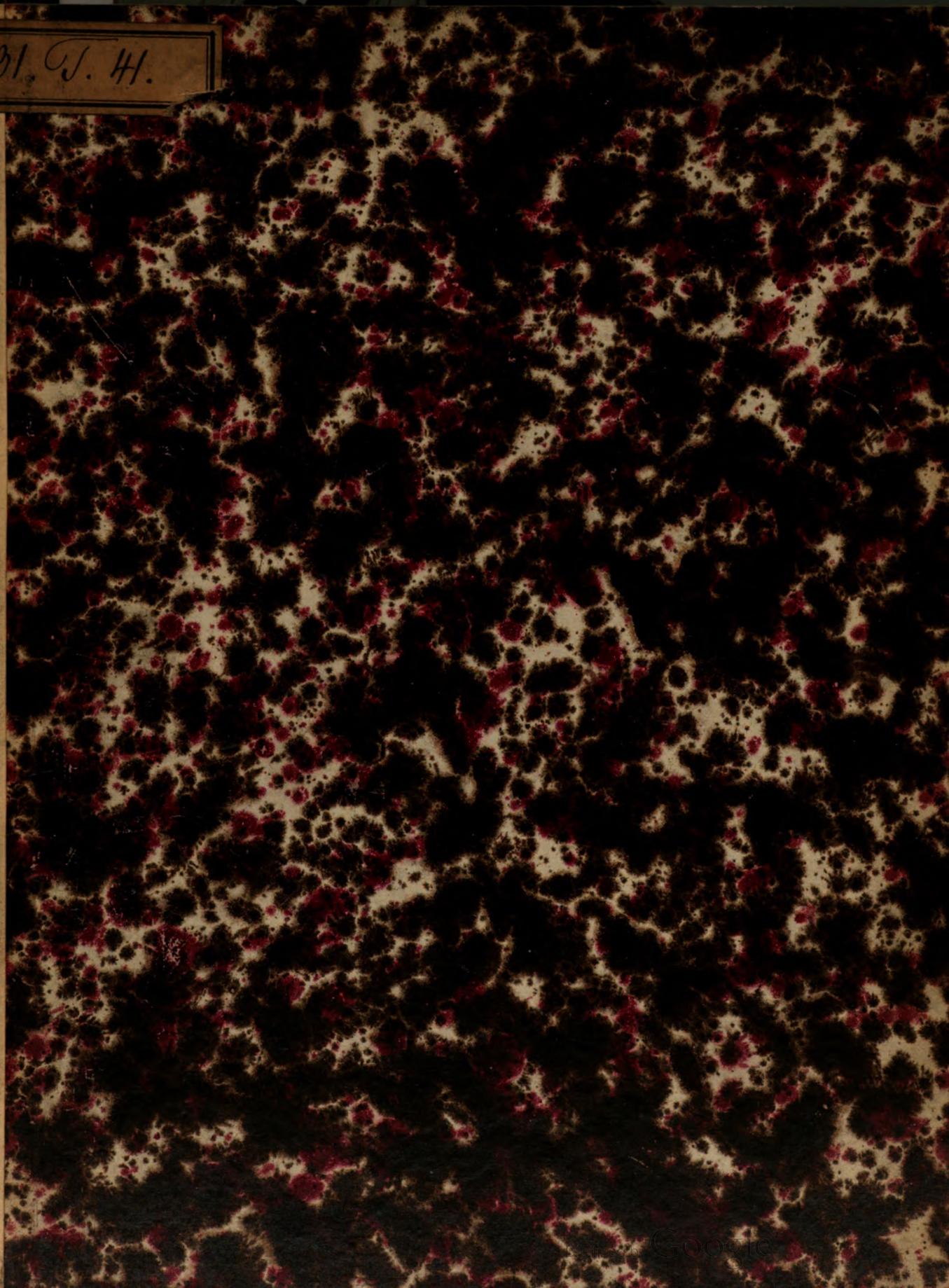
Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

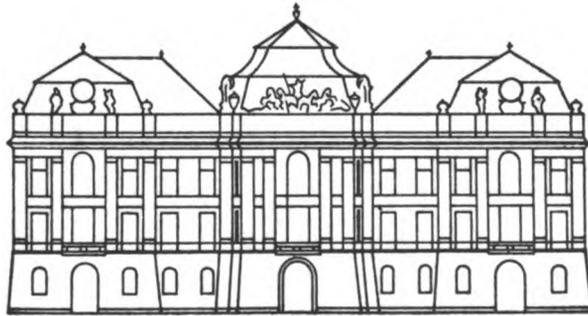
О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

31. J. H.

MENTEM ALIT ET EXCOLIT

K.K. HOFBIBLIOTHEK
ÖSTERR. NATIONALBIBLIOTHEK

31.T.41

---

*EXTRAIT du Tome IX des Notices et Extraits des
Manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres
Bibliothèques.*

J. 41.

NOTICE
DE DEUX MANUSCRITS ARMÉNIENS
CONTENANT L'HISTOIRE
DE MATHIEU ERETZ;

ET

*EXTRAIT de cette Histoire, relatif à la première Croisade,
en Arménien et en François.*

Par M. CHAHAN DE CIRBIED.

A PARIS,
DE L'IMPRIMERIE IMPÉRIALE.

M. DCCC. XII.

NOTICE
DE DEUX MANUSCRITS ARMÉNIENS
DE LA BIBLIOTHÈQUE IMPÉRIALE,
N.ºs 95 et 99,

*CONTENANT l'Histoire écrite par Mathieu Eretz ; et
Extrait relatif à l'histoire de la première Croisade.*

LES deux manuscrits Arméniens qui sont l'objet de cette notice, contiennent l'histoire écrite par un moine nommé *Mathieu Eretz d'Édesse*, Մաթիոս Էրեց Ադեսիոյ, dont j'ai dit un mot dans l'ouvrage que j'ai publié en 1806, sous le titre de *Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie*, p. 314. La partie de cette histoire qui concerne les croisades, est celle que je me propose de faire connoître ici, et elle est l'objet principal de ce travail, que j'ai entrepris par le conseil de M. Silvestre de Sacy qui a bien voulu y ajouter quelques notes. Je dois commencer par rendre compte du contenu des deux manuscrits ; et celui qui porte le n.º 99 étant le plus considérable, c'est de lui que je m'occuperai d'abord.

Ce manuscrit comprend deux ouvrages : le premier est écrit par *Mesrob Eretz*, Մեսրոպ Էրեց, et le second, a pour auteur *Mathieu d'Édesse* ; ils n'ont jamais été traduits en aucune langue, et il est même assez rare de les trouver. Les missionnaires Galanus et Vilotte qui avoient séjourné long-temps chez les Arméniens, et qui ont souvent eu occasion de parler de ces auteurs dans leurs écrits sur l'histoire et la littérature de cette nation, ne paroissent point avoir vu et connu les ouvrages dont il s'agit. M. l'abbé Sestini fait seulement mention de l'histoire de Mathieu, dans sa *Dissertazione sopra alcune monete Armene*, p. 10 ; et avant lui, le marquis de Serpos avoit dit quelques mots de l'un et l'autre

de ces écrivains, dans son *Compendio storico della nazione Armena*, tome III, page 517 et 521.

L'ouvrage de Mesrob Eretz est intitulé dans notre manuscrit, Մարք և պատմութիւն սրբոյ մեծին յերեստի Հայոց Հայրապետի, *Vie et histoire de Saint Nersès le grand, patriarche d'Arménie.*

Cet ouvrage, quoique d'un intérêt bien inférieur à celui que présente l'histoire de Mathieu Eretz, peut cependant être de quelque utilité relativement à l'histoire, comme on le verra par les détails suivans qui en sont tirés.

Saint Nersès descendoit de la famille des rois Parthes, il rendit les armes Arméniennes victorieuses des Persans, par l'émulation qu'il inspiroit sans cesse aux soldats pour la défense de la religion chrétienne. Après avoir exercé quelque temps les fonctions de grand chambellan auprès d'Arsace III, Արշակ, roi d'Arménie, il fut élu unanimement patriarche de sa nation et devint le restaurateur de l'église d'Arménie. Selon le témoignage de Mesrob Eretz, il établit des évêchés et des monastères au nombre de deux mille quarante, il fit construire des caravanserais pour les voyageurs, des hôpitaux pour les malades et des asiles pour les lépreux, Եւ հրամայէր 'ի գերծ տեղիս, և յսոցս ճանապարհաց, և 'ի գրուխ լերանց շինել զպանդոկս, և զհիւրանոցս: Par le conseil du prince, il établit aussi, dans l'enceinte de l'église, quatre cents *sièges de dignitaires, գահք իշխանաց*, qui pouvoient s'asseoir avec le roi pendant les prières. Notre auteur rapporte ici les noms d'environ cent-soixante familles de Satrapes qui jouissoient de cette prérogative, et il passe les autres sous silence pour éviter la longueur et l'ennui, comme il le dit lui-même. Après avoir décrit la vie civile et religieuse de Nersès, il entre dans quelques détails sur la guerre que soutinrent les Arméniens contre Schapouh II, Շապուհ, (Sapor II) roi de Perse; puis il rapporte une prophétie qui annonçoit l'extinction du sacerdoce et de la royauté dans la famille des Arsacides, la venue des Sarrasins, l'expédition des croisés, et la délivrance de l'Arménie par les Romains qui, est-il dit, pousseront leurs conquêtes jusqu'à la ville de Tauriz.

« La vaillante nation des Romains (dit-il au feuillet 50)
 » appelée Armank, Արեական ազգն հռովմայեցւոց որ կոչին
 » Արմանք, viendra en Asie à la tête de nombreuses troupes,
 » elle sauvera la Terre-sainte et les peuples chrétiens d'Orient. »
 Au feuillet 51, on lit ces mots remarquables : « Les légions
 » peu nombreuses des soldats Arméniens se rassembleront et se
 » réuniront alors avec les forces de la vaillante nation des Ro-
 » mains . . . . qui, après d'éclatantes victoires, s'empareront de
 » la ville de Tauriz et du territoire de cette ville, que bâtit
 » Tiridate, roi d'Arménie, pour se venger contre la Perse de la
 » mort de son père Khosrov; ils arracheront de la main des
 » barbares la possession de toutes les provinces dont la des-
 » cription a été faite par l'ordre de César Auguste.

Իսառնեսցին ժողովեալ գունդք տակաւուրք հայոց մա-
 ցորդաց յաւուրն յայտոսիկ ըսդ զորս արեական ազգին հռով-
 մայեցւոց . . . . զյաղԹուԹի մեծ արարեալ հռովմայեցւոց,
 առցեն ձքաղաքն դաւրեժ և զսահմանս նորս, զոր շինեաց
 արդատ արքայն հայոց վանն վրէժ առներոյ հօր իւրոյ խոս-
 թովայ 'ի պարսից, և Թափեսցեն զգաւառս բազումս յաւորի-
 նաց զորս աշխարհադրեաց օրոսառս կայսրն :

Quelques lignes après, cette prophétie finit par les mots
 suivans. « La nation des Romains dominera sur toutes ces contrées
 » par ses armes; pendant l'espace de quarante trois années. »
 Տիրէ ամենայն աշխարհաց ազգն հռովմայեցւոց իշխանու-
 թեամբ զամն խն :

Saint Nersès fit ces prédictions aux derniers momens de
 sa vie; ce fut le roi Bab, Պապ, qui la lui ôta par un poison
 préparé, vers l'an 384 de J. C. Mesrob Eretz qui raconte la
 mort de Saint Nersès, descendoit d'une famille patriarchale, et
 vivoit dans le dixième siècle; il acheva son ouvrage l'an 967,
 et il le dédia à Vahan Mamigonien, Սահակ Մամիգոնեան,
 seigneur de la province de Daron, Տարոն :

Après cette prophétie qui occupe trois chapitres, cet auteur
 entre dans quelques détails sur le règne de Varazthad, Վարազ-
 դատ, successeur de Bab, et il finit son histoire par une sorte d'avis

aux lecteurs, où l'on lit les paroles suivantes qui donnent une idée générale du contenu de son ouvrage.

« Moi, Mesrob, j'ai eu un desir ardent de composer ce livre
 » d'après des extraits historiques concernant l'Arménie Orientale,
 » qu'on n'avoit pas encore publiés. J'ai voulu y faire connoître
 » les victoires et la lâcheté de certains princes de l'Arménie et de
 » la Géorgie, j'ai dépeint les vertus et la conduite admirable
 » de la famille patriarchale de Saint Grégoire Illuminateur, j'ai
 » rapporté la prophétie de Saint Nersès et les dernières paroles
 » qu'il prononça avant de mourir; j'ai ajouté enfin des détails
 » sur les exploits et l'héroïsme guerrier de la maison Ma-
 » migonienne. »

Եւ Սեպուհոյ մեծաւ ցանկաւ թեամբ ծաղկաբաղ արարի
 գրիտ զայս ՚ի հայոց մնացորդաց յարեւելից գրոց, զյաղթուի
 և զվատութիւն թագաւորացն հայոց և վրաց. և զառաքի-
 նութիւն և զքանդելիս հայրապետաց՝ սոհմիս սբն Գրիգորի
 լուսաւորչին. նաև զանեղ և զհոսակ սբն Երեսեի. և ևս
 զբազմութիւն և զյաղթութիւն արեւական ազգին Սամիկանից:

Telle est l'analyse de l'ouvrage écrit par Mesrob Eretz.

Cette histoire contient, dans le manuscrit n.º 99, 68 feuillets et demi, ou 137 pages, chacune de deux colonnes.

Un négociant Arménien nommé *Schamir*, en donna une édition à Madras en 1775, avec l'histoire abrégée de la Géorgie et de l'Arménie, écrite par un évêque appelé *Étienne Orbélien*, qui vivoit vers la fin du treizième siècle. Ces deux ouvrages imprimés ensemble, forment un petit volume in-4.º de 148 pages, intitulé *Le restant de l'histoire de l'Arménie et de la Géorgie*, Սամիկանի մնացորդաց հայոց և վրաց: Outre ce titre général, chacun des ouvrages compris dans ce volume a son titre particulier, et celui de Mesrob Eretz y porte le même titre que dans notre manuscrit, sauf le changement de deux mots équivalens qu'on y a fait. L'histoire de la Géorgie qui contient quelques événemens arrivés dans ce pays depuis l'an 1049 jusqu'à 1290, n'occupe que les cinquante trois premières pages, et celle de l'Arménie remplit tout le reste du volume.

Cette édition, la seule qui ait été faite de cet ouvrage, est surchargée de fautes de langue et de typographie ; elles proviennent de la négligence de l'éditeur dont j'ai dit un mot dans la neuvième édition du dictionnaire historique, sous l'article *Schamir*. Revenons à la notice de notre manuscrit.

A l'ouvrage de Mesrob Eretz, dont nous venons de parler, succède l'histoire de Mathieu Eretz ; elle commence au feuillet 69, et occupe le reste du manuscrit qui en contient 270.

Cet auteur se nomme dans son ouvrage, tantôt *Mathieu, prêtre d'Édesse*, et tantôt *Mathieu, moine* ; ce qui nous fait conjecturer qu'il étoit d'abord prêtre marié, et qu'après la mort de sa femme, il s'étoit retiré dans un couvent de la ville d'Édesse. On ne connoît point d'une manière précise le lieu de sa naissance ; par un passage qu'on lit au feuillet 239, on sait seulement qu'il n'étoit point natif de la ville même d'Orpha ou Édesse, car il dit : « J'ai » resté pendant de longues années dans la ville d'Orpha en » Mésopotamie. » Օրփայի քաղաքին հասցի 'ի քաղաքն միջապետաց յուրհա : Au contraire, lorsqu'il est question de la province d'Édesse, il en parle toujours comme de son pays, et cela fait présumer qu'il étoit de quelque bourg ou village des environs d'Orpha. On ignore également l'époque de sa naissance, mais on sait qu'il mourut dans un âge fort avancé, l'an 1144, lors de la prise d'Édesse par Zenghi ou Zanghi, émir d'Alep. En effet, il dit dans sa préface que l'an 510 de l'ère Arménienne (1061 de J. C.) il commença à écrire son histoire ; Յորժամ էաք 'ի յամս շԺ. և արդ. սկսաք գրել : Depuis cette époque jusqu'à sa mort, il n'y a qu'un intervalle de 85 années.

Un nommé *Grégoire Eretz*, qui fut l'ami ou le disciple de Mathieu, continua l'histoire de son maître jusqu'à l'an 1161, et mourut environ cinquante ans après lui.

Ce dernier ouvrage ne se trouve point dans la Bibliothèque impériale, et nous n'avons que les titres des articles de cette histoire ; ils se lisent dans le manuscrit n.º 95, dont nous parlerons bientôt.

Quoique l'histoire de Mathieu se termine dans le manuscrit

n.° 99, à l'an 1112, on est certain qu'il l'avoit conduite environ vingt ans plus loin; car au feuillet 239 il dit qu'en l'année 550 de l'ère Arménienne, sous le règne de l'empereur Alexis, et le patriarchat de Grégoire, il avoit déjà écrit l'histoire de cent cinquante ans, et qu'il lui restoit encore à écrire les événemens de trente années.

Դ յամին շՃ երորդի, 'ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիոսի, և 'ի թագաւորութեան Մելքսի յունաց, 'ի գիրս աստ ժողովեցաք զգործ ժամանակաց ճՃ. Ից ամաց . . . . և զամաց շ Ից դեռ ևս առաջի կայ 'ի գրել և հաւաքել:

L'année 580 de l'ère Arménienne jusqu'à laquelle Mathieu continua son histoire, correspond à l'an 1131 de J. C. Un exemplaire de son ouvrage, qui se trouve dans la bibliothèque du couvent Arménien à Venise, se termine précisément à cette époque, et le dernier fait historique que l'auteur y rapporte, concerne l'expédition du sultan Mahmad, Մահմատ, contre la ville de Marasch, Մարաշ ou Մարաշ:

Outre cette preuve, nous en avons une autre sous les yeux; et c'est la table des articles dont nous venons de parler.

Le manuscrit n.° 95, quoiqu'il soit moins complet que le n.° 99, contient pourtant une table qui indique de suite les chapitres des trois histoires écrites par Mesrob Eretz, Mathieu d'Édesse, et Grégoire Eretz. Après cette table vient une préface qui ne se trouve point dans le manuscrit n.° 99, puis on passe à l'histoire de Mesrob Eretz. A la suite de cet ouvrage, on lit un article qui n'appartient ni à celui-ci, ni au suivant; c'est un tableau des lieux où ont été sacrés les patriarches d'Arménie. Enfin commence l'histoire de Mathieu, qui, dans le manuscrit n.° 95, ne passe pas l'an 1081.

Nous allons d'abord donner un extrait de cette préface, ensuite le tableau des lieux où ont été sacrés les patriarches, puis la traduction de la table des chapitres de l'histoire de Mathieu, et de celle de Grégoire Eretz; enfin nous terminerons ce travail par la traduction de l'histoire de la première croisade.

La préface qui se trouve au feuillet 8 du manuscrit n.° 95, occupe

occupe trois pages d'écriture assez fine ; l'auteur, qui s'y permet quelquefois des répétitions, nous apprend les moyens dont il s'est servi pour composer son histoire.

« C'est après avoir senti (dit Mathieu d'Édesse) tout le poids
 » d'une entreprise qui paroissoit au dessus de nos forces, que
 » nous nous sommes engagés à rassembler et à vérifier tous les
 » faits. Avant de composer notre ouvrage, nous avons mis à
 » contribution un grand nombre de mémoires historiques relatifs
 » aux temps malheureux qui nous ont précédés. Nous nous
 » sommes aussi quelquefois entretenus avec nous-mêmes des ca-
 » lamités que des peuples barbares et corrompus, tels que les
 » Persans, les Turcs et les Grecs leurs semblables, ont causées
 » dans l'Arménie pendant le dernier siècle. C'est après ces
 » considérations que nous nous sommes décidés à suivre le fil
 » de nos recherches, et à tracer la suite de ces événemens ;
 » que nous regardons comme des choses assez importantes
 » pour les faire connoître. »

« Afin de remplir ce but le mieux possible, nous avons d'abord
 » recueilli les mémoires historiques qui concernoient ces trois
 » nations, ainsi que les vies des patriarches Arméniens, et
 » quantité de détails sur les pays habités par ces peuples, et
 » sur les princes qui les ont gouvernés. Ces écrits que les auteurs
 » avoient eu soin de transmettre à la postérité, se trouvoient
 » épars en différens lieux ; il nous a fallu les rassembler avec
 » beaucoup de peine et de diligence, afin de composer d'abord
 » l'histoire des événemens dont nos ancêtres ont été témoins
 » oculaires, puis celle des faits qui sont arrivés de nos jours.
 » Pour cela nous avons été obligés d'interroger souvent des
 » hommes respectables et versés dans l'histoire de notre siècle,
 » d'autres très-âgés et qui avoient été témoins de la plupart des
 » événemens, ou qui avoient entendu leurs pères parler de ces
 » faits mémorables ; telle est la méthode que nous avons suivie.
 » En nous consacrant à ce travail, nous nous sommes donné
 » toutes les peines imaginables, et nous avons été obligés, pour
 » nous livrer à ces pénibles recherches, d'abandonner tous les

B

» agrémens de la vie, et même le soin de nos affaires particulières, afin d'exécuter la résolution que nous avons formée.»

Tel est le contenu de cette préface, dont je viens de donner l'extrait détaillé. Mais il faut observer que Mathieu d'Édesse revient sur le même sujet dans deux autres endroits de son histoire; le premier se trouve au feuillet 90 du manuscrit n.° 95, et au feuillet 136 du manuscrit n.° 99. C'est après avoir écrit les faits de cent années, que cet auteur retouche ce qu'il avoit dit d'abord dans sa préface, et ajoute quelques nouvelles observations sur les recherches qui lui ont été nécessaires pour la continuation de son histoire; il finit en disant qu'il lui restoit encore à écrire les événemens de quatre-vingts années. Le second endroit où Mathieu revient aux considérations exposées dans sa préface, se trouve au feuillet 237 du manuscrit n.° 99; il y ajoute quelques autres détails dont j'ai parlé plus haut.

Après ces notions préliminaires sur l'histoire de Mathieu d'Édesse, nous allons donner la traduction de l'article qui concerne les lieux où ont été sacrés les patriarches d'Arménie, et nous accompagnerons du texte Arménien ce morceau qui se trouve au feuillet 53 du manuscrit 95.

Depuis l'Illuminateur (Saint Grégoire Ier) jusqu'au patriarche Isaac Ier, les *Catholicos* se sacroient à Césarée de Cappadoce, mais après la tenue du concile de Chalcédoine, les Arméniens se séparèrent des Grecs, et commencèrent à sacrer leurs patriarches, depuis Joseph Ier et Ghud, dans la ville de Thovin (1); ils y établirent aussi leur siège patriarcal. De là ils le transférèrent dans la ville d'Ani (2), où il demeura jusqu'au temps de Pierre Ier. Après un voyage fait à Constantinople, ce pontife se fixa à Sébaste, et il y mourut. Les Grecs empêchèrent alors les Arméniens d'avoir de nouveaux *Catholicos* pendant l'espace de dix années, jusqu'à l'époque de Kakigh de Kars (3), qui, à force d'argent, parvint à gagner la nation Grecque, et fit

(1) Ce fut vers l'an 452. J'observerai que Moïse de Khorène (*liv. III, chap. VIII*) et Assemani (*Bibl. or. liv. II, chap. XVI*) parlent de cette ville.

(2) Selon Ciamcian (*tom. II, p. 872*), ce changement eut lieu en 993. Les his-

toriens Byzantins des IXe, X.^e et XIe siècles font mention d'Ani.

(3) Il fut le dernier roi de Kars *Կարսու Ղարսու*, d'après le patriarche Nersès IV. Voy. son histoire, vers. 630 et suiv.

sacrer à Tavplour (1) Grégoire II, surnommé Vahram et Ugaïasser. A cette occasion on vit (pour la première fois) un schisme dans le pouvoir du *Catholicos*. Grégoire III, qui remplaça ce dernier, fut sacré à Garmir-Vank (2), mais les successeurs de celui-ci, depuis Nersès IV qui étoit aussi son frère, jusqu'à Jean VII, résidèrent à Romgla, où se faisoit leur élection. Sous le patriarcat de Jean, un nommé David se fit sacrer à Sis, et donna lieu à de nouvelles divisions. Cependant la succession des patriarches de Romgla (3) se continua jusqu'à Étienne III, qui fut emmené prisonnier en Égypte; après lui, la ville de Sis devint le siège patriarcal, jusqu'au temps du docteur Thomas (4), qui fit partager le pouvoir attaché à la dignité de *Catholicos*, et rétablit le siège primitif à Etchmiatzin, sans le consentement du patriarche de Sis, qui vivoit encore et tenoit sa dignité depuis l'Illuminateur, par succession légitime.

Դ լուսաւորչէն մինչև 'ի սահակ Տայրապետն' 'ի կեսարիա ձեռնադրէին կաթողիկոսուհք. յորժամ եղև ժողովն քաղկեդոնս՝ բաժանեցան Տայք՝ ի յունաց, և հաստատեցին 'ի դուին. զի զյովսէփ և զգիւտ անդ ձեռնադրեցին. և անտի փոխեցաւ 'ի յանի մինչև 'ի պետրոս Տայրապետն որ գնացեալ 'ի բելզանդիա, և եկն 'ի սեբաստիա և նստաւ անդ, և յեա նորա, ազգն յունաց խափանեաց զկաթողիկոսութիւն Տայոց ամն ատն մինչև ցգագիկ որ էր տեղեալ՝ կարսեցի և սա ելեալ բազում կաշառօք հաւանեցոյց զազգն յունաց, և ձեռնադրեաց զվահրամ որ է վկայասերն գրեգոր 'ի Թաւբլուրն. յայսմ ժամանակի բաժանեցաւ կաթողիկոսութիւնն. և յեա վկայասերին՝ գրեգորիս եղբայրն ներսէսի ձեռնադրեաց 'ի կարսիս վանք. և յետոյ յաջորդեցին 'ի հռօմկայ 'ի ներսէսէ մինչև

(1) Bourg situé au midi de Melas, entre les villes de Derindé et de Goghison, ou *Տարաւուր և Կոկիսոն*: Voy. Ciamcian tom. II, pag. 988.
 (2) C'est-à-dire *monastère rouge*; il étoit bâti sur le Mont noir, dans une plaine appelée Schoughr. *Կարթր վանք 'ի սեաւ լիանն 'ի Հուղր անապատն*:
 (3) *Հռօմկայ* ou *château romain*; il étoit situé sur l'Euphrate, au couchant. Voyez les Œuvres du patriarche Lazare, pag. 598.

(4) Ce changement eut lieu du temps de ce docteur, qui vivoit sous le règne de Tamerlan, et jouissoit de quelque réputation parmi les Arméniens; il a écrit l'histoire de ce changement, et celle de l'expédition du conquérant tartare en Arménie. La Bibliothèque impériale possède son ouvrage, sous le n.º 96 des manuscrits Arméniens: on trouve dans le même volume la chronologie de Samuel.

’ի յովհաննէս : Եւ յայտմ ժամանակի դաւիթ անուն ոմն ձեռնադրեալ եղև ’ի սիս , և դժարութիուն ’ի մեջ նոցա՝ որ նստան աստի մինչև ’ի ստեփանոս որ գերեցաւ յեգիպոս . և ապա ’ի սիս ձեռնադրեալ եղև կաթողիկոսքն մինչև զԹովմա վարդապետն . և ’ի բաժանելն նորա տարեալ եղև արտուն ’ի սահմանեալն էջմիածին առ ’ի զբունն ոչ խաբանել : զի դեռ ևս կենդանի էր կաթողիկոսն սայ , զի ’ի լուսաւորչէն մինչև ’ի նա էր հասեալ կաթողիկոսութիւն , և նա ոչ եղև կամակից ձեռնադրելոյ զկաթողիկոս յէջմիածին :

TABLE des articles de l'histoire de Mathieu d'Édesse, contenus dans le manuscrit n.º 95, depuis le feuillet 1 jusqu'à 7. On y a inséré quelques autres titres extraits de l'ouvrage même, et que l'auteur de cette table avoit oublié de placer à leur rang.

1. Grande disette qui arriva en Mésopotamie, **Սիջադեա**, et dans les contrées possédées par les Arabes, **Տառկաց** :
2. Expédition des Arabes contre la ville de Samosate, **Սամոսատ** :
3. Expédition de l'empereur Romain contre les Arabes, **Արաբացի**, dans l'île de Crète, **Կրետէ** :
4. Les villes d'Anavarze, **Անավարզա**, et d'Alep sont prises par les Arabes.
5. Aschod, **Աշոտ**, est élu roi d'Arménie ; on fait son sacre dans la ville d'Ani, **Անի** :
6. Avénement de Nicéphore au trône de Constantinople, et son expédition en Cilicie contre les Arabes.
7. Jean Zémiscès, **Չմիշկ**, tue Nicéphore.
8. Guerres civiles en Arménie, après la mort du roi Kakigh, **Կազիկ** :
9. Le prince Aschod, **Աշոտ**, fait une expédition contre la ville d'Ani.
10. Le prince Abirad, **Ապիրատ**, se révolte contre le roi d'Ani, et se rend avec douze mille soldats auprès d'Abousvar, **Ապուսվար**, général Persan, et gouverneur de la ville de Thovin, **Դովին** :
11. Entrée du roi des Théloumnis, **Դելումնաց**, dans le canton appelé Nik, **Նիկ** :
12. Mort du vaillant Vassag, qui descendoit de la famille des Balhavs, **Պալհավուհաց** :

13. Expédition de Mleh-Thémélicus, Սլեհ Գեմելիկոս, contre les villes de Meldine, Tigranacerte et autres, occupées par les Arabes.
14. Paix entre l'Arménie et l'empereur Jean Zémiscès.
15. Expédition formidable de Zémiscès contre les Arabes, Տաթիկ: Il va jusqu'à Bagdad, et détruit trois cents forteresses environ.
16. Zémiscès écrit une longue lettre à Aschod, roi d'Arménie, et lui donne beaucoup de détails sur ses victoires.
17. Cet empereur cède la couronne à Basile, et se retire dans un monastère.
18. Basile commence à régner à Constantinople.
19. Entrée des Infidèles, ալապիք, dans la province Arménienne appelée Antzevatzik, Անձևացիք: Le roi Thérénigh, Գերենիկ, tombe prisonnier entre leurs mains, et se sauve ensuite.
20. Révolte du Grec Xelarus, Սելարոս, contre l'empereur Basile.
21. Expédition faite en Arménie par le grand émir Mamlan, tyran de la Perse. Սամլան ասիրապետ բնակալ պարսից:
22. Guerre entre Mamlan et les Arméniens.
23. Mort du vaillant David Curapalad, Դավիթ Ախուրապադյան, tué par Harion, Դարիոն, évêque Géorgien.
24. Révolte de Moro-Vart, Սորոյ Աարդ, contre l'empereur Basile; tremblement de terre, et ruine de Sainte-Sophie.
25. Guerre de Basile contre Aliosman, Ալիուսման, roi des Bulgares, Պուլխարք:
26. Expédition des Égyptiens qui s'appellent *Makhr Arabes*, Սախր Արաբիք, contre Antioche.
27. Expédition de l'émir Arabe appelé *Longue-main*, ասիրայ սամկաց երկախսաձեռն կոչեալ, contre la ville d'Édesse.
28. Apparition d'une comète.
29. Alliance entre Basile et Sennékérim, Սենեքերիմ, roi d'Arménie.
30. Dispute religieuse entre les Arméniens et les Grecs, sur la célébration de la Pâque.
31. Basile fait une expédition en Bulgarie, Պուլխարք, et soumet ce royaume.
32. Apparition d'une étoile de feu, et tremblement de terre.
33. Basile fait une autre expédition chez les Bulgares; il tue Aliosman,

leur roi, et emmène sa famille prisonnière à Constantinople.

34. Les peuples barbares et infidèles qu'on appelle *Turcs*, *Խուճարուժ և անօրէն ազգն որ կոչին ժողովք*, entrent pour la première fois en Arménie, dans la province de Vaspouragan, *Սասարուական* :

35. Guerre entre Schapouh, *Շապուհ*, prince Arménien, et les Turcs.

36. Mort de l'empereur Basile, de Sennékérim, roi d'Arménie, et de Korki, *Գորգի*, roi de Géorgie.

37. Règne de l'empereur Constantin.

38. Expédition de l'empereur Romain contre les Arabes, en Syrie, et fin tragique de cette guerre.

39. Mort de Schebel, *Շեպլ*, émir d'Édesse; guerre civile dans ce pays; confédération d'une soixantaine d'émirs Arabes qui viennent assiéger la forteresse de cette ville.

40. Grande disette en Orient.

41. Mort de l'empereur Romain, et du roi David, fils de Sennékérim.

42. Les Arabes ravagent la contrée d'Édesse.

43. Grande éclipse de soleil.

44. Prise de la ville de Pergri, *Քերկրի*, par les Arabes.

45. On tient à Ani un concile national composé de quatre mille personnes.

46. Apparition d'une comète vers l'occident.

47. Guerres entre les Bulgares et les Grecs.

48. Mort du roi d'Arménie.

49. Expédition d'Abousvar, général Persan, contre l'Albanie Arménienne, *Աղուանք Հայոց* :

50. Voyage des princes Arméniens à Constantinople.

51. Mort du roi Jean, frère d'Aschod.

52. David Anhoghin, *Անհողին*, roi de l'Albanie Arménienne, entre à la tête de ses troupes dans les terres du roi d'Ani.

53. Expédition des Grecs contre la ville d'Ani.

54. Batailles sanglantes, entre les Grecs et les Arméniens, sur les bords de la rivière Akhourian, *Ախուրեան* :

55. Règne du roi d'Arménie, Kakigh, *Գազիկ* :

56. Guerre entre la Perse et l'Arménie.

57. Autre expédition des Grecs contre les Arméniens.

58. Expédition de l'empereur Michel contre les Goths, Պաղայ, en Occident.
59. Règne de Césarus, Սեսարոս, et mort du prince Kakigh.
60. Guerre entre les Arméniens et les Kurdes, Այլազդիք:
61. Le prince Maniag, Մանեակ, se révolte contre l'empereur Monomaque.
62. L'empereur Monomaque s'empare de la ville d'Ani par trahison.
63. Une armée formidable de Grecs s'avance vers la ville d'Ani; bataille opiniâtre devant les portes de cette capitale; les Grecs sont honteusement repoussés, mais les habitans rendent de nouveau leur ville aux Grecs.
64. Tremblement de terre à Ezengan, Էզնգան:
65. Bataille qui se donna devant la porte de Thovin, contre les Grecs.
66. Boghi, Պողի, Boughi, Պուկի, et Anazoughli, Անազուղլի, généraux de Doughril, Տուղրիլ, sultan de la Perse, viennent à la tête d'une puissante armée, contre Khouresch, Խուրեշ, émir de Moussoul.
67. Expédition de Monomaque contre Thovin.
68. Fameuse expédition de Déliarque, Տելիարխ, contre la même ville.
69. Expédition de Tornig Patrice, Թորնիկ Պատրիկ, contre la ville de Constantinople.
70. Expédition d'Abreïm et Ktelmousch, Աբրեյմ և Գելմուշ, généraux de Doughril sultan, contre l'Arménie.
71. Voyage du patriarche Arménien à Constantinople, auprès de l'empereur Monomaque.
72. Expédition du peuple Batzenag, Պաճենակ, contre les Grecs.
73. Prise de la grande forteresse d'Argana, Արգան, par les Grecs.
74. D'un livre d'évangile écrit en langue Syriacque, qu'on jeta trois fois au feu, et qui ne put brûler; cruauté des Grecs.
75. Prise de Pergri par Doughril, et son expédition contre la ville de Mantzghert, Մանձղերտ:
76. Mort de l'empereur Monomaque, et règnes de sa belle-sœur Gura-thador, Գրադատոր, de Michel et de Comnène, Կոմեն:
77. Règne de l'empereur Doucize, Տուկից, (Constantin Ducas).
78. Mort du patriarche Arménien Pierre.
79. Il tombe des neiges rouges.
80. Disette générale.

81. Les Persans font une expédition contre Sébaste, Սեբաստիա :
82. L'empereur Grec persécute les Arméniens.
83. Entrée des Persans dans le canton de Baghin, Պաղին , avec une armée nombreuse.
84. Un nommé Hehnoug, Յեհնուկ , fait une expédition dans le Kurdistan, Քրտաստան :
85. Expédition d'Alph-Arslan, Ալփարսլան , frère de Doughril-sultan.
86. Guerres entre les Grecs et les Houz, Հուզք , peuple qui habite au-delà du Danube; mort du patriarche Arménien Khacigh, Խաչիկ :
87. Du patriarche Grégoire, surnommé Vahram, Վահրամ :
88. Expédition de Slar-Khorassan, Սլար Խորասան , général Persan, contre l'Arménie.
89. Seconde expédition de ce général contre Édesse.
90. Grandes disputes religieuses entre les Grecs et les Arméniens.
91. Le roi Arménien Kakigh part de Constantinople, va à Césarée de Cappadoce; événemens qui arrivèrent après cela.
92. Apparition d'une comète; expédition de l'émir Persan appelé Komesch Dighin, Գոմէշ Տիկին , général d'Alph-Arslan, contre l'Arménie.
93. Mort de l'empereur Ducize.
94. Règne de Romain Diogène.
95. Vie du patriarche Grégoire Vahram.
96. Expédition de Diogène en Syrie.
97. Expédition de l'émir Persan Ghedrige, Ղաթրիճ :
98. Expédition d'Alph-Arslan contre l'Arménie.
99. Expédition de Diogène contre Alph-Arslan.
100. Expédition d'Alph-Arslan à Samarcande, Սամարկանդ :
101. Révolte et oppressions du prince Philardos, Փիլարդոս :
102. Arrivée de Tornigh, Թորնիկ , au fort d'Aschmouschad, Աշմուշադ :
103. Voyages du patriarche Grégoire Vahram.
104. Règnes de Michel, fils de Doucize, et de Vodoniad (Botoniate); Ստոնիատ , qui épousa la femme de Michel, sœur de Kourken, Գուրգեն , roi de Géorgie.
105. Mort du prince Arménien Vassag, Վասակ :
106. Mort du prince Arménien Ebikhde, Էպիխդե :

107. Règne de Vodoniad, Վոնոնիան, et de son successeur Mélérianus, Մելեռիանուս :
108. Expédition de Basile Aboubaka, Աբուբակար, à Édesse.
109. Mélérianus est détrôné; Alexis, neveu de Comnène, prend sa place.
110. Disette générale.
111. Mort du roi Kakigh.
112. Élection de Basile, patriarche Arménien.
113. Expédition de l'émir Persan Khosrov, Խոսրով, contre Édesse.
114. Mort de Basile Aboubaka.
115. Prise de la ville d'Antioche.
116. Mort du savant Jacques Karapnetzi, Ջարապետյէ :
117. Schérif-doul, fils de Gourisch, Շերիֆուլ որդի Կուրիշայ, roi des Arabes, fait une expédition en Syrie.
118. Schisme chez les Arméniens.
119. Thetousch, Գեղուշ, fils d'Alph-Arslan, frère de Mélik-schah, et sultan de Damas, fait une expédition contre Antioche.
120. Philardos va en Perse auprès de Mélik-schah, Փիլիք Հաս, et renonce à la religion chrétienne.
121. Expédition de Mélik-schah contre les Chrétiens.
122. Expédition de Bouzan, Պուզան, général de Mélik-schah, contre Édesse et la ville de Ghengé, Գանգակ :
123. Guerres entre les Grecs et les Bazenags.
124. D'un hérétique qui parut à Constantinople.
125. Le patriarche Arménien Basile se rend auprès de Mélik-schah.
126. Grand tremblement de terre et mortalité.
127. Expédition de Bouzan dans la Natolie.
128. Mort de Mélik-schah, et de son successeur Barghi-Aroukh, Գարիկ Արուխ :
129. Mort des patriarches Arméniens Paul et George.
130. Thetousch, sultan, fait une expédition en Perse.
131. Le roi des Arabes, Abréhim, Աբրահիմ, fils de Gouresch, Կուրիշ, et frère de Schérif-nodol, Շերիֆ ուոմոլայ, marche avec une armée de quatre cent mille hommes contre les Perses.
132. Règne de Barghi-Aroukh.
133. Expédition de Thetousch sultan contre Alep.

C

134. Batailles sanglantes entre Thetousch et Barghi-Aroukh qui remporte la victoire.
135. Guerre intestine à Édesse.
136. L'émir de Samosate, appelé Soukman, Սուքման, fils d'Artoukh, Արտուխ, et l'émir Baldoukh, Պալաուխ, fils de l'émir Khazé, Խազէ, font une expédition contre Édesse.
137. Le sultan Alphilag, Ալփիլակ, de la famille de Thetelmousch, entre à Edesse.
138. Ghlidjaslan, Ղլիճասլան, fils de Souliman et petit fils de Thetelmousch, s'avance avec une armée formidable contre la ville de Mel-dine, Սելախուէ :
139. Apparition d'une comète, et autres phénomènes qu'on vit dans le ciel.
140. Second phénomène qu'on aperçut dans le ciel pendant la nuit.
141. Éclipse de lune.
142. Grégoire Carapad fait une expédition contre les Turcs.
143. Mort du prince Constantin Rupénien.
144. Troisième phénomène dans le ciel et famine en Mésopotamie, puis abondance.
145. Quatrième phénomène dans le ciel.
146. Inondation et grand ouragan arrivés à Édesse.
147. Mort de Thanischman, Պանիշման, émir de Roum.
148. Mort de Soukman, fils d'Artoukh.
149. Mort de Barghi-Aroukh, roi de Perse.
150. Mort du patriarche Arménien Grégoire, et du grand ermite Marc.
151. Apparition d'une comète.
152. Mort de Djeghermisch, Ճիլիշ, émir de Moussoul.
153. Combats sanglans entre les émirs Tcholi, Ժոլի, et Ghlidjaslan, Ղլիճասլան :
154. Expédition des Persans contre les princes Rupéniens, en Cilicie.
155. Seconde expédition des Persans contre les Arméniens.
156. Hiver très-rigoureux à Édesse.
157. Grand combat dans la partie de l'Arabie nommée Pora, Քորա, où étoit la demeure de Job.
158. Expédition des Turcs contre Anavarze.

159. Phénomène extraordinaire arrivé à Van, **Վան :**
160. Les Arméniens se vengent contre les Grecs de la mort de leur roi Kakigh.

C'est jusqu'ici seulement que va l'exemplaire de l'histoire de Mathieu que possède la Bibliothèque impériale ; le reste des chapitres qu'on va indiquer nous manque absolument.

161. Expédition de Mamdoun, **Մամուն**, contre Édesse.
162. Expédition du comte d'Antioche contre Basile, prince Arménien.
163. Empoisonnement de Tancrede, comte d'Antioche.
164. Expédition de Mamdoun contre les Francs.
165. Expédition des Turcs, **Թուրք**, contre la ville de Jérusalem.
166. Mort du patriarche Arménien Basile ; il a pour successeur Grégoire.
167. Expédition des Persans contre Édesse.
168. Phénomène extraordinaire.
169. Mort d'un docteur Arménien appelé *Meghrig*, **Մեղրիկ :**
170. Prodige qui arriva dans la ville d'Amith, **Ամիտ :**
171. Seconde expédition du général Persan contre Édesse.
172. Expédition du comte d'Édesse contre Basile.
173. Expédition de Baudouin contre la forteresse de Rabane, **Ռաբան :**
174. Voyage de Basile auprès de Léon, prince Rupénien.
175. Expédition du comte d'Édesse contre le prince Arménien Abel-kharib, **Աբխարիկ :**
176. Voyage de ce comte à Jérusalem.
177. Mort de Dapar, **Տափար**, sultan de Perse.
178. Expédition du prince d'Antioche.
179. Expédition d'Artoukh, **Արտուխ**, contre les Arabes, **Տարիկ :**
180. Mort d'Alexis Empereur Grec.
181. Baudouin, roi de Jérusalem, donne la ville d'Édesse à Josselin, **Ջոսելին :**
182. Expédition de l'émir Ghazi, **Գազի**, contre les Francs.
183. Expédition de l'émir de Ghantzak, **Գանձակ**, contre les Francs.
184. Expédition de Mélik-sultan contre la Géorgie.
185. La foudre tombe à Bagdad, et brûle le collège de cette ville.
186. Expédition d'Asbasalar, **Ասբասալար**, contre les Francs.

187. Expédition de Baudouin, roi de Jérusalem.
  188. Siége de la forteresse de Mehousna, Մեհոսնա :
  189. Combat des grues et des hérons.
  190. Mort du docteur Paul, Arménien.
  191. David, roi de Géorgie, défait les troupes Persanes.
  192. Expédition de l'émir Balagh, Պալաղ, contre les Francs, à Alep.
  193. Délivrance des enfans de Josselin.
  194. Prise de Gargara, Գարգարա, par la nation Turque.
  195. Le roi David défait pour la seconde fois les troupes Persanes.
  196. Expédition des Francs contre la ville de Sour (Tyr), Սուր :
  197. Expédition de Baudouin, roi de Jérusalem, réuni à Josselin, contre Alep.
  198. Expédition de Ghazi, Գազի, émir de Sébaste, contre Meldine.
  199. Expédition d'Asbasalar contre la forteresse des Francs, qui s'appeloit Azaz, Ազազ :
  200. Expédition d'un Persan contre la Perse même.
  201. Mort de David, roi de Géorgie; son fils Themedr, Գեմեդր, lui succède.
  202. Les Francs viennent attaquer la forteresse d'Antioche.
  203. Mort de Cyrus, Կիրոս, docteur Arménien.
  204. Asbasalar marche vers la ville d'Édesse sous prétexte d'amitié.
  205. Le sultan Mahmad, Մահմադ, fait une expédition sur Marasch.
- Ici finit la table de l'histoire de Mathieu, et commence celle de la continuation de Grégoire Eretz.
206. Porphyrogenète, empereur Grec, attaque la ville d'Anavarze.
  207. Expédition de Porphyrogenète contre Antioche.
  208. Mort de cet empereur.
  209. Gouvernement d'Antioche par le fils de Boëmond, Պեմոնդիս, qui étoit un homme très-pieux.
  210. Le comte d'Édesse marche avec une grande armée contre cette ville.
  211. Le prince d'Antioche meurt assassiné.
  212. Tonnerres, foudres et dérangement des élémens.
  213. Expédition du sultan Makhoud, Մախոս, contre la ville de Kessoun, Կեսոն :

214. Il tombe de la neige rouge dans la province de Tchahan, Յասսահ :
215. Expédition de Zanghi, Օսնդի, contre Tchahan.
216. Présens envoyés par les Grecs au sultan Makhsoud, Սախսուտ :
217. Autres présens en or et en argent donnés au même sultan.
218. La tranquillité des Chrétiens, assurée par Ghlidjaslan, Գլիճասլան :
219. Le sultan des Turcs retourne dans ses États.
220. Vent, pluie et grêle extraordinaires.
221. Le sultan arrive dans sa capitale, et s'occupe du bien des fidèles.
222. Le fils de Contadja, Կոնթաճա, de la nation des Francs, monte sur le trône du royaume de Jérusalem.
223. Fourberie des Scythes, Սկիթացիք, envers les Chrétiens.
224. Le roi de Jérusalem donne des trésors au prince d'Antioche, pour se l'attacher.
225. Alliance de parenté entre les Grecs et le roi de Jérusalem.
226. Entrevue du prince d'Antioche et du roi de Jérusalem.
227. Alliance entre les rois et le prince d'Antioche.
228. Grand deuil et consternation pour les vrais Chrétiens.
229. De la prophétie de Saint Nersès-le-Grand.
230. Les Grecs se rassemblent de tous côtés, pour se battre contre Zanghi, Օսնդի, fils de Themichgh, Գեմիչի :
231. Un nommé Emir envoie son beau-frère, à la tête d'une armée, contre la Géorgie.
232. Korké, Կորկե, roi de Géorgie, vient avec de grandes forces attaquer la ville d'Ani.
233. Le prince d'Antioche entre dans la forteresse qui s'appelle Տշոնկ, Տոնկ :
234. Le sultan Ghlidjaslan va trouver l'empereur Grec.
235. Mort de Toros, Թորոս, le grand, fils de Constantin.
236. Prise de la ville de Thovin par le roi Géorgien Korké.

AVANT de passer à la traduction de la portion de l'ouvrage de Mathieu Eretz, qui concerne les croisades, nous extrairons de ce même ouvrage quelques faits relatifs principalement à des phénomènes extraordinaires.

L'an 401 de l'ère Arménienne (952 de J.-C.), on éprouva

une grande famine dans plusieurs pays de l'Asie, et particulièrement dans les contrées méridionales des Arabes, mais elle fut plus terrible encore en Mésopotamie; la fameuse ville d'Édesse bâtie par Tigrane (1), Տիգրան, roi d'Arménie, éprouva tous les funestes effets de ce fléau. Le mal dura pendant sept ans, mais à la cinquième année il devint plus cruel; la quantité de monde qui mourut alors, tant chez les Chrétiens que chez les Arabes, fut innombrable. Des sauterelles aussi nombreuses que les sables de la mer, vinrent à cette époque des provinces Arabes et ravagèrent les terres presque entièrement; à mesure qu'elles se multiplioient, la famine devenoit plus terrible; à la fin elles devinrent enragées et finirent par se manger les unes les autres.

Les princes et les riches de ce pays ne se nourrissoient alors que de froment et de fruits. La plupart des animaux moururent de faim, quantité de villages et des cantons entiers devinrent déserts, et ils ne se sont point relevés jusqu'à présent.

L'an 446 de l'ère Arménienne (997 de J. C.), on vit paroître au ciel une comète d'une forme si extraordinaire que tout le monde en fut effrayé; elle jetoit un éclat admirable.

Եւ զհիւսիս փոխել թուակատու թեանս հայոց յամին նիսդ ելանէր յերկինս աստղ մի գիսաւոր, որ երեւեալ սոսկալի և ահաւոր, տեսլեամբ լուսաւոր և զարմանալի:

L'an 452 de l'ère Arménienne, sous le règne de Basile empereur des Grecs, on aperçut d'abord dans le ciel une étoile en feu, puis on commença à sentir de toutes parts des secousses de tremblement de terre si terribles, que chacun croyoit être arrivé au dernier moment de sa vie, et s'imaginait que le monde alloit périr une seconde fois par un déluge. Une grande quantité d'hommes et d'animaux furent engloutis sous la terre, et des contrées entières devinrent désertes (2).

(1) Mathieu est le seul auteur Arménien qui attribue la fondation d'Édesse à un prince de ce nom, et on ignore s'il veut parler de Tigrane Ier, contemporain

de Cyrus, ou de Tigrane second qui fut vaincu par Pompée.

(2) Samuel, après avoir rapporté le même événement, ajoute qu'il fut suivi

L'an 485 de l'ère Arménienne arriva une éclipse de soleil très-extraordinaire, semblable à celle qui eut lieu lorsque Jésus-Christ mourut sur la croix : cette occultation de la lumière du soleil fut totale, au point qu'à l'heure de midi on étoit dans une obscurité pareille à celle de la nuit ; le ciel paroissoit se tenir sur la terre comme une voûte. D'abord on vit presque tous les astres comme dans une sombre nuit, ensuite survinrent des ténèbres épaisses auxquelles succédèrent des bruits sourds qui sembloient venir de tous les côtés. Les montagnes et les collines commencèrent bientôt à trembler, la mer fut agitée extraordinairement, et tout le monde étoit dans la consternation ; la terreur s'empara de tous les cœurs à la vue de ce phénomène, et l'on supposoit que la fin du monde étoit arrivée. Les pères et mères versaient des larmes en embrassant leurs enfans, les enfans effrayés se cachent dans le sein de leurs mères, et les mères désespérées fendoient en larmes sans pouvoir les faire revenir de leur saisissement.

Aussitôt que ce phénomène eut cessé, le roi d'Arménie Jean (1) et le patriarche Pierre 1.er, envoyèrent, dit Mathieu d'Édesse, des personnages illustres, laïcs et religieux, vers le docteur Arménien appelé *Jean Gozeren*, (Յովհաննէս Կոզերեն), homme instruit et vertueux, afin de lui demander l'explication de ces choses surprenantes. Ce docteur qui jouissoit alors chez les Arméniens de la réputation d'un homme pieux et savant dans les connoissances physiques et astronomiques, et duquel nous avons un traité sur le calendrier Arménien, dans le manuscrit de la Bibliothèque impériale, n.° 114, dit que le phénomène qu'on venoit de voir annonçoit un désordre prochain dans les affaires civiles et ecclésiastiques, la dépravation des mœurs, la venue des Turcs, (Ժուրջաց), qui entreroient dans les pays des Chrétiens et y porteroient le feu et la flamme, enfin l'arrivée en Asie de la d'une maladie contagieuse appelée *Khou-*

li, խուլի, qui exerça de grands ravages et fit périr beaucoup de monde. Voyez la chronologie de Samuel à l'année 1002.

անուկի. il se nommoit aussi Sempad, et résidoit dans la ville d'Ani, Սեմադ. Samuel rapporte l'événement dont il est ici question, à l'année 1037 de J. C.

(1) C'étoit un roi Pacratide, Քառատի.

villante nation nommée *Franke*, *Փրանկեր*, « qui fera, ajoute- » t-il, la conquête de Jérusalem et de tous les royaumes des » Chrétiens; elle gouvernera ces contrées, pendant de longues » années, *սիրելով տիրել ամենայն աշրարհի զամն բաղրանս*. » les Persans et tous les infidèles seront forcés alors de prendre » une fuite précipitée au delà du fleuve Tchahoun (1), *Պարսիկք և ամ զորք այլազգեացն արասցեն փախուսա իւրեանց յայնկոյս մեծ գետոյն Չահունից* :

L'an 489 de l'ère Arménienne, on vit pendant le soir une comète qui parut d'abord à l'occident sous une forme effrayante; puis elle commença à s'avancer vers l'orient, toucha la lune et les hyades, se cacha ensuite et reparut de nouveau à l'occident.

Դ թուակա՛նու թեանս հայոց յամին ԿՃԹ. ելաներ աստղ մի գիսաւոր և ահաւոր կերպարանօք, և երեւալ նորա յարեւմուս կոյս յերեկոյեան, և յետս սողալով գնաց և եհար զբաղմաստոյն և զըլսինն, և ինքն աներևոյթ եղև, և յարեւմուս դարձաւ :

L'an 494 de l'ère Arménienne, la ville d'Ezengan, *Էզնկան*, éprouva un tremblement de terre qui la renversa presque entièrement; la terre se fendit en plusieurs endroits, les habitans, hommes et femmes, furent engloutis dans ces crevasses profondes, et l'on entendoit sourdement de loin les cris de ces malheureuses victimes. Lorsque ce phénomène eut lieu on étoit en plein été; des secousses moins fortes se succédèrent tous les jours pendant une année entière. « Les malheurs qui arrivèrent successivement, » et par lesquels, dit l'historien, Dieu voulut nous châtier de » nos fautes; sont incalculables, et il m'est impossible de les » rapporter tous ici; quoiqu'on fût alors dans la belle saison,

(1) Mathieu désigne sous ce nom le fleuve Gihon, *Գեհոն*: (Voyez f.º 190) Ciamcian dit que les noms Tchahoun ou Tchahan n'indiquent que le même fleuve, et il lui donne aussi les noms d'Assoumouran et Oxus, *Ասումուրան և Ոքս*: L'his-

torien Orbélien le place dans le Tabaristan, et dit qu'on l'appelle Oxus ou Arangas, Amoumoran et Pagraos, *Ուքսուկան Արանկան, Ամումուրան և Բաղրասոս*, selon les différentes contrées qu'il traverse. Voyez son histoire, p. 32.

» des

» des ténèbres épaisses couvroient cette contrée, au point que
 » le soleil et la lune y paraissoient toujours de couleur de sang;
 » ce n'étoit que dans son plein qu'on pouvoit voir la lune sans
 » tache (1). »

L'an 505 de l'ère Arménienne, on observa pendant l'hiver un phénomène qui surprit tout le monde et inspira une grande terreur, car on le regardoit comme le présage d'un malheur prochain. Comme l'odeur fétide qui s'exhale des cadavres empestés se sent ordinairement de loin, la destruction des Chrétiens par les hordes barbares du midi, fut annoncée d'avance par des phénomènes effrayans.

Un jour, à l'heure où chacun sortoit de chez soi, avant le lever du soleil, le ciel étant brillant et serein, on vit à l'instant, des quatre côtés du monde, la terre couverte par-tout de neige rouge qui étoit tombée durant la nuit. Il vint ensuite de la neige blanche qui dura soixante jours; elle tomboit constamment la nuit, et le jour elle se fondoit et restoit immobile comme un étang.

A ces faits surprenans succéda une mortalité parmi les animaux domestiques et sauvages, à cause de la sécheresse de la terre, qui les privoit de toute nourriture; on voyoit souvent les quadrupèdes en troupeaux, et les oiseaux par bandes, venir dans les habitations, entrer jusque dans les maisons et se jeter pour ainsi dire entre les mains de leurs ennemis; les hommes sans pitié ne manquoient point de faire un grand massacre de ces pauvres animaux. Cependant il y eut des personnes charitables qui leur donnèrent à manger pendant tout l'hiver, et les laissoient aller quand ils vouloient. Ce sentiment de commisération pour ces malheureuses bêtes devint ensuite plus général. L'émir Nordol, qui résidoit dans la ville de Moupharghin, Ամիրապետ Նործոլ

(1) Samuel observe dans sa chronologie, à l'année 1046 de J.-C., que la ville d'Ezengan est sujette à des tremblemens de terre très-fréquens : elle a été renversée et rebâtie plusieurs fois ; presque tous

les historiens Arméniens parlent de ces événemens. En 1784 elle éprouva une telle secousse, que de 8000 édifices qu'elle renfermoit, il n'en resta que 500 environ.

որ աստեր 'ի քղքն մուփարկին, fit répandre quarante kours, բուռ, de blé, d'orge et d'autres grains sur les champs et sur les montagnes, afin de procurer de la nourriture aux oiseaux; il fournit aussi de la paille et du foin pour la subsistance des animaux. Après ce malheureux hiver, où l'on ne vit que des neiges et point de pluie, on eut un été si aride qu'aucune production de la terre ne vint à bien; mais l'année suivante fut tellement abondante, que pour une mesure de blé semée, on en recueillit cent (1).

L'an 515 de l'ère Arménienne, parut une comète qui venoit de l'orient et s'avançoit vers l'occident; elle fut vue durant un mois, ensuite elle disparut. On revit un soir un pareil astre vers l'occident, et bien des personnes assurèrent que c'étoit la même comète que celle que l'on avoit aperçue à l'orient.

Յամին շԺԵ. Երևեցաւ աստղ մի գիսաւոր յարևելից կողմանէ և յարևմուտս ընթացեալ. և կարեալ նորա ամիս մի եղև աներևոյթ. և յետ աւուրց երևեցաւ յարևմուտս կոյս յերևկոյեան, զոր բազմաց տեսեալ ասէին թէ այս այս գիսաւոր աստղն է որ եղևեցաւ յարևելս:

Au commencement de l'année 528, on éprouva une cruelle famine dans tous les pays des Chrétiens situés au-delà de la Méditerranée; ces contrées, qui venoient d'être bouleversées par la nation sanguinaire des Turcs, devinrent alors comme des déserts; une partie des habitans furent passés au fil de l'épée, les autres emmenés prisonniers par l'ennemi; on n'y trouvoit plus ni vivres, ni paysans, ni laboureurs; les terres restèrent sans culture et les campagnes sans habitans. L'Orient étoit presque ruiné; la Grèce se trouvoit dans un état de consternation, et tout le monde se voyoit privé de nourriture et de tranquillité, excepté pourtant dans la province d'Édesse et ses environs, la ville d'Antioche, et la Cilicie entière jusqu'à Tarse et au canton de Marasch. Idlouk (2), Իսլուկ, et les pays voisins étoient dans une situation malheureuse; les habitans, forcés par la famine, sortoient de

(1) Samuel rapporte le même phénomène à la même année.

(2) J'ignore quel est le pays que veut indiquer Mathieu par ce mot qui n'est point

leur patrie et venoient dans nos contrées en très-grand nombre ; on les voyoit arriver en colonnes, depuis mille jusqu'à dix mille personnes à-la-fois. Cette quantité prodigieuse d'hommes qui se répandirent sur nos terres, étoit sept fois plus nombreuse que le peuple Israélite au temps de son passage par la mer Rouge, sous la conduite de Moïse, et que les cailles du désert de Sin.

Nous avons vu de nos propres yeux cette multitude d'hommes et de femmes, des personnages illustres et même des princes, courir les rues en mendiant leur pain. La famine et ce genre de vie errante occasionnèrent bientôt parmi eux une maladie épidémique, qui ne manqua point de se communiquer aux naturels du pays ; le mal devint enfin si général qu'on ne voyoit par-tout que des cadavres ; les bras étoient las de les enterrer ; les bêtes féroces et les oiseaux de proie sembloient se lasser de manger des corps morts ; la plupart ne furent point ensevelis, et l'air en fut empesté (1).

Dans le mois de septembre de l'an 540, on éprouva par-tout un tremblement de terre dont les peuples furent excessivement effrayés ; on croyoit que le monde entier alloit être anéanti ; la plupart des édifices de la ville d'Antioche furent renversés ; plusieurs tours et une partie des remparts de cette ville tombèrent tout-à-fait, et un grand nombre d'hommes et de femmes restèrent morts sous les ruines.

L'an 541 de l'ère Arménienne, il arriva une mortalité dans plusieurs contrées de l'Asie ; le ravage qu'elle causa fut si terrible qu'on n'avoit pas assez de temps pour inhumer les morts.

Au mois d'areky (2), *արեկի*, de l'an 546, on aperçut vers l'occident une comète dont la queue ne brilloit que très-foiblement ; elle fut visible pendant quinze jours, et disparut ensuite.

Arménien ; mais on peut conjecturer que c'est quelque contrée située au couchant de l'Euphrate. Samuel et Ciamcian rapportent cet événement en peu de mots et ne font point mention d'une contrée nommée *Idlouk*. Voyez la chronologie de

Samuel à l'année 1075 de J.-C., et Ciamcian dans son histoire, à l'année 1077.

(1) Ciamcian et Samuel rapportent le même fait à la même année.

(2) Areky répond au mois de mars, et marery au mois de mai.

On observa dans le courant de cette année, au mois de *mary*, *հայրերի*, un autre phénomène qu'on n'avoit pas encore vu. Par un temps pur et serein le ciel s'enflamma tout-à-coup du côté du nord, puis on le vit se changer par-tout en feu, et il s'y forma des espèces de collines de flammes, qui, se répandant ensuite, coulèrent d'abord vers l'orient, puis se réunirent et se séparèrent une seconde fois en plusieurs globes; à la fin elles couvrirent une grande partie du ciel d'un feu admirable qui s'élevoit jusqu'aux régions les plus hautes. Les sages du siècle assurèrent que ce phénomène annonçoit des guerres par l'effet desquelles on verroit couler des ruisseaux de sang; en effet, nous avons été témoins de pareils événemens qui sont arrivés peu après, et nous en avons même rapporté quelques-uns.

L'an 547 de l'ère Arménienne, on vit vers le soir le ciel s'enflammer extraordinairement une seconde fois, plus que la première, et il resta ainsi enflammé jusqu'à quatre heures de la nuit. Ce phénomène ne s'étoit jamais présenté jusque-là sous un semblable aspect; le feu s'élevoit comme des arbres, et traçoit sur le ciel des veines rouges, du côté du nord; les astres ne nous paraissoient alors que comme des globes enflammés.

L'an 548 de la même ère, il arriva une éclipse de lune au moment même qu'on voyoit cet astre dans sa course ordinaire; au commencement la lune parut tout en feu, elle resta dans cet état depuis la première jusqu'à la quatrième heure; ensuite elle fut couverte d'une tache noire très-épaisse, au point que la terre demeura dans des ténèbres profondes.

La même année on vit, pour la troisième fois, un météore enflammé; il fut visible pendant sept heures de la nuit, et alloit toujours du nord à l'orient; il se couvrit d'une tache noire et disparut. A la suite de ce phénomène, on éprouva une grande famine à Édesse et dans toute la Mésopotamie. L'année entière fut aride et stérile, et on n'y eut ni pluie ni rosée; les champs, les arbres et les vignes se desséchèrent totalement; les fontaines

furent épuisées, et un très-grand nombre d'habitans moururent de faim. La ville d'Édesse fut alors comme celle de Samarie dont parle le prophète Isaïe : une femme Grecque tua son fils, le fit cuire et le mangea ; un infidèle Arabe exerça la même cruauté sur la personne de sa femme ; les vivres que l'on pouvoit se procurer en très-petite quantité, sembloient manquer de qualité nutritive, et ne fournissoient pas à la subsistance comme d'ordinaire.

L'an 549, on vit, pour la quatrième fois, un météore enflammé qui parut venir de la partie du nord : il fut plus enflammé que les précédens, et il se cacha également sous une tache noire.

L'an 552, la ville d'Édesse éprouva un fléau céleste, qui parut être comme celui du premier déluge. Un jour de jeudi, il s'éleva tout-à-coup dans l'air, une agitation violente accompagnée de foudres et de tonnerres qui bouleversèrent l'atmosphère avec un fracas si terrible qu'on croyoit que la terre alloit être anéantie. A ce désordre succéda une pluie subite et très-abondante, mêlée de grêle : ceci se passoit avant l'aurore. Au lever du soleil, on vit venir du côté de l'ouest des torrens qui se gonflèrent excessivement, et, par leur rapidité étonnante, renversèrent les remparts, inondèrent la ville et y culbutèrent un grand nombre d'édifices. Beaucoup d'animaux moururent au moment de ce désordre, mais personne n'y périt, parce qu'à la faveur du jour les hommes trouvèrent les moyens de se garantir de ce fléau.

L'an 554, on vit paroître dans le ciel, vers le sud-est, une comète d'une forme extraordinaire et d'une grandeur énorme ; ses queues couvroient la plus grande partie du ciel et sembloient couler comme un fleuve. Cette comète commença à être visible le soir du treize février, la veille de la Purification, et dura pendant cinquante jours. Tout le monde étoit effrayé de ce phénomène, dont la mémoire des hommes n'offroit point d'exemple. Les gens instruits disoient que ce devoit être l'astre de quelque prince, et que dans la même année il devoit naître un roi qui

étendrait sa domination sur tout le continent d'une mer à l'autre, comme avoit fait Alexandre-le-Grand, Macédonien.

Յամին շԾ դ ին, եղեալ աստղ մի գիսաւոր, ահաւոր՝ և մեծ, զարմանալի և սոսկալի երևեալ լինէր տեսողացն յարևմտից կուսէ հարաւակողմանն. գէտք նորա լցին զմեծ մասն երկնից. և էր 'ի փետրվարի ամսոյ ԺԴ, և յերեկոյեան տեսառն ընդ առաջի և կացեալ զաւուրս Ծ, հիացումն գործէր տեսիլ նորա արարածոցս. Սկսն զի որպէս զգնացս գետոց երևեալ լինէին գէտք նորա. և ոչ ոք լուաւ զայսպիսի հրաշալի տեսիլ. և ասացին իմաստաւորն և հանձարեղքն թէ այս աստղս Թագաւորի իցէ աստղ, և Թագաւոր ծնանիցի 'ի յայսմ ամի, որ և նա տիրիցե ամենայն արարածոց, և հասանի Թագաւորութիւն նորա 'ի ծովէ. մինչև 'ի ծով. որպէս զմեծ աղէքսանդրոսն մակեդոնացին:

L'an 559 de l'ère Arménienne, il arriva un fait mémorable dans la province de Vaspouragan (1), en Arménie. Pendant l'hiver, dans une nuit obscure, on aperçut un corps en feu qui se détacha du haut du ciel, et, s'embrâsant dans toute sa masse, tomba avec précipitation sur le lac de Van. L'eau devint alors de couleur de sang, et le feu s'éteignit dans les eaux; mais le fracas et la grande agitation poussèrent une portion des eaux sur la terre. On trouva le lendemain matin une quantité prodigieuse de poissons entassés comme des amas de bois, et une odeur fétide se faisoit sentir en ces lieux; on observa aussi que la terre étoit fendue en plusieurs endroits, et laissoit voir des crevasses très-profondes.

'Ի Թուականութեան հայոց յամին շԾ Թ. ին եղև ահաւոր և սոսկալի նշան յաշխարհն հայոց 'ի Սասաւորական գաւառի, յաւուրս ձմեռնայնոյ Ժամանակի. զի եղև յաւուր միում 'ի մթան գիշերն կարեալ 'ի վերնական հաստատութենէ երկնից, և 'ի բազմութենէ անտի ցոլացեալ և հարեալ զարկաներ զծովս վասպուրական, և գոչեցուցեալ զնա և

(1) Voyez la géographie attribuée à Moïse de Khorène à la fin de son histoire, p. 359.

ցոլացուցեալ Տարկաներ՝ի ցամաք, և դողացուցաներ դռդ-
մամբ. և փոխեաց ծոփն զգոյն իւր՝ի գոյն արեան, և հուրն
այն դադարեցաւ՝ի հաստատութիւն անդնդոց : Իսկ՝ի յա-
ռաւօտուն՝ տեսանէին սաստակեալ բազմութիւն ճկանց ծով-
ուն՝ որք կային կուտակեալք առ եղերօքն որպէս զփայտս
մայրեաց. և հոտեալ եղև վայրն՝ի սաստիկ բազմութենէն,
և տեսանէին զցամաքն զի պատառեալ էր հերձ հերձ՝ի բա-
զում տեղիս ահաւոր խորութեամբ :

EXTRAIT

De l'Histoire de Mathieu Eretz, relatif à la première Croisade (1).

L'AN 545 de l'ère Arménienne (1096 de J.-C.), la prophétie du patriarche Nersès concernant l'expédition des Occidentaux, dont les armées se joignirent à celles des princes et souverains d'Arménie, s'accomplit (2), et j'en fus témoin oculaire.

En cette année donc, *la porte des Latins fut ouverte*, et les Occidentaux sortirent de leur pays; alors tout s'agita en Espagne, en Italie, et en un mot, depuis l'Afrique jusqu'à l'extrémité du pays des Francs. De formidables armées et des soldats aussi nombreux que les sauterelles et que les innombrables grains de sable de la mer, se mirent en marche conduits par tous les princes et les généraux Francs. Chacun des chefs s'empressoit d'aller secourir les Chrétiens pour arracher aux Infidèles (3) la sainte ville de Jérusalem, et délivrer du joug des Sarrasins le saint sépulchre où Dieu fut déposé.

Ces hommes, tous issus du sang des rois, tous recommandables par leur piété et leurs éminentes qualités, et élevés dans l'exercice de la religion, étoient: Godefroi, *Կոնոմիթ*, (*Gondopré*) prince distingué par son courage, et parent des rois d'Occident; Baudouin, *Գաղաթիս*, (*Baldin*) son frère; Boëmond, *Գեմոնտ*, (*Biémonth*) qu'on appeloit *le grand comte*; Tancrede, *Տանգրի*, (*Dancry*) fils de la sœur de Boëmond; le comte de Saint Gilles, *Չինձիլ*, (*Zindjil*) prince redoutable et couvert de gloire; Robert, *Ռոբերթ*, (*Roberth*) prince des Normands; un autre Baudouin; et enfin, le comte Joscelin, *Չոսլին*, (*Djouslin*) prince vaillant et brave.

(1) On trouvera le texte de cet extrait à la fin de cette notice.

(2) Voyez ce qui a été dit de cette prophétie, p. 5 et 6, et ce qu'en dit Galanus dans l'ouvrage intitulé *Conciliatio Eccles. Arm. cum Rom.* t. 1.er, p. 58. Quelques auteurs croient que S. Nersès mit lui-même cette prophétie par écrit, et c'est l'opinion de Galanus. Mais, selon Ciamcian, elle fut transmise par tradition et se conserva de la sorte jusqu'au temps de Mesrob Eretz.

(3) Les Arméniens se servent souvent du mot *ailazhik*, *Այլազիկ*, c'est-à-dire *nation autre que la nôtre ou étrangère*, pour indiquer un peuple qui n'est pas chrétien ou civilisé; ils l'emploient absolument dans la même acception que

les Grecs se servoient du mot *barbare*; néanmoins j'ai cru devoir employer ici le mot *infidèle*.

Ils ont encore un autre mot auquel ils donnent un sens aussi étendu, c'est *dadjik*, *Տաճիկ*, dénomination sous laquelle ils comprennent toutes les nations musulmanes. Ce mot ne désignoit anciennement que les habitans d'une contrée de l'Arabie dont Moïse de Khorène fait mention (*liv. 11, ch. LXXVI*). On croit que Mahomet étoit de cette province, ou que sa doctrine y fut établie en premier; on donna ensuite, par extension, le nom de *dadjik* à tous les peuples qui embrassèrent sa secte: dans ma traduction j'ai rendu le mot *dadjik* par *musulman*.

Ces

Ces princes guerriers se mirent en marche avec leurs troupes qui étoient aussi nombreuses que les étoiles du ciel; plusieurs évêques, prêtres et diacres les accompagnoient. Ils traversèrent les plaines de l'Occident, et après avoir éprouvé de grandes fatigues, ils arrivèrent en Hongrie, où ils eurent beaucoup de peine à franchir des chaînes de montagnes dont les passages sont étroits et difficiles. Ils employèrent beaucoup de temps pour arriver jusqu'aux frontières de la Bulgarie, *Պուլղարք*, dont les habitans sont soumis à Alexis, *Ալեքս*, *Ալեքսան*, empereur des Grecs (1); et de là, ils continuèrent leur marche vers la grande ville de Constantinople.

L'empereur Alexis, informé de leur approche, envoya contre eux de nombreuses troupes pour leur livrer bataille; le carnage fut épouvantable de part et d'autre, mais enfin, après beaucoup de sang répandu, les Grecs furent mis en fuite. A mesure que les Francs avançoient, ils trouvoient de nouvelles armées qui s'opposoient à leur passage, et qui les combattoient; mais toujours vainqueurs, ils maltraitoient horriblement les Grecs. A la nouvelle de toutes ces défaites, Alexis remit l'épée dans le fourreau, et n'osa plus livrer de combats; alors toute l'armée des Francs arriva aux portes de Constantinople, et demanda qu'on lui permit de passer de l'autre côté de la mer.

Cependant l'empereur conclut un traité de paix avec tous les princes occidentaux, leur fit de grands présens en or et en argent, et les mena dans l'église de Sainte-Sophie, où ils promirent et jurèrent de lui rendre toutes les provinces que les Persans (2) avoient enlevées à son empire, se réservant de garder pour eux-mêmes les autres conquêtes qu'ils feroient sur les Sarrasins et les Persans. Ce traité fut, de plus, affermi par les liens indissolubles d'un serment prononcé sur la croix et sur l'évangile. Après cela les Francs reçurent de l'empereur des troupes et des généraux, avec lesquels ils s'embarquèrent et arrivèrent à Nicée, sur la côte opposée.

Quand les Persans furent instruits de l'arrivée des Francs qui étoient campés dans leur voisinage, ils réunirent toutes les forces qu'ils avoient dans cette contrée pour leur résister, et les attaquèrent. Les Croisés les vainquirent après un massacre épouvantable, et les poursuivirent; le fruit de cette victoire fut la prise de Nicée, assiégée immédiatement après le combat, et où les vainqueurs égorgèrent tout ce qu'ils trouvèrent d'Infidèles. Ceux-ci appelèrent alors à leur secours le sultan Kilidj Arslan, *Կիլիճասլան*, (*Khlidjaslan*) (3) qui étoit occupé à faire le siège de Mélitène; aussitôt qu'il apprit ces

(1) Mathieu Eretz écrit, comme on l'a vu, sous le règne d'Alexis Comnène.

(2) Ou plutôt *les Turcs*, ce que j'observe une fois pour toutes.

(3) Il étoit fils de Soliman et petit-fils de Thételmousch, selon Mathieu (*man. n.º 99, f.º 216 et suiv.*). Cet auteur l'appelle ordinairement *sultan*

Kilidj Arslan ou le *sultan d'Occident*, et il observe qu'avant les expéditions de Mélik-schah, *Մեղիք շահ*, dans les contrées occidentales de l'Asie, Soliman s'étoit emparé d'Antioche et jouissoit de la principauté de cette ville; il ajoute dans un autre endroit que ce chef musulman fut tué l'an 534 de l'ère Arménienne par Thétousch, frère de Mélik-schah, dans un combat donné

désastres, il rassembla une nombreuse armée et marcha contre les Francs, qui étoient encore dans les environs de Nicée. La bataille fut sanglante, car les deux armées combattirent avec une bravoure égale. Les deux corps de bataille se joignirent avec furie : on voyoit de part et d'autre briller les casques, on entendoit le choc des cuirasses qui se heurtoient, de tous côtés on tiroit de l'arc, les troupes des Infidèles se tenoient serrées, la terre étoit ébranlée des cris perçans dont l'air retentissoit, et les chevaux effrayés reculoient au bruit des flèches qui se choquoient; les deux armées étant également composées de soldats d'élite et d'une valeur extraordinaire, un brave s'acharnoit sur un autre brave, et tels que de jeunes lions, ils se battoient avec fureur; enfin cette grande et terrible journée fut comme le prélude des sanglantes batailles qui se livrèrent dans la suite. Quoique l'armée du sultan fût de six cent mille hommes, les Croisés remportèrent la victoire et firent un tel carnage que toutes les campagnes étoient couvertes de cadavres; ils firent aussi cent mille prisonniers, et un butin immense en or et en argent.

Trois jours après le sultan revint attaquer les Francs avec deux autres armées très-nombreuses. Ce combat fut encore plus sanglant que le premier; les Chrétiens combattant avec la même fureur, firent une horrible boucherie des Persans, en prirent un grand nombre, et les contraignirent d'abandonner tout-à-fait le pays : après cela ils remirent Nicée entre les mains d'Alexis.

L'an 546 de l'ère Arménienne (1097 de Jésus-Christ), pendant que les patriarches Vahram et Basile gouvernoient l'église d'Arménie (1), et qu'Alexis régnoit sur les Grecs, les Francs continuèrent leur marche au nombre de cinq cent mille; ils donnèrent, par des lettres, avis de leur marche à Thoros (2) prince d'Édessé, et au grand prince d'Arménie, Constantin, fils de Rupen, qui avoit été commandant des troupes de Kakigh, et qui possédoit alors le mont Taurus, depuis Kobidar (3) dans la province de Maraba, avec plusieurs autres petites contrées.

Après la défaite de Kilidj Arslan, les Croisés se hâtèrent de sortir de la Bithynie, en passèrent les défilés, et ayant franchi les endroits inaccessibles du mont Taurus, ils traversèrent la Cilicie par Troade, autrement appelée *Anavarze de Troade* (4), *Տրոադէի նոյն և Անաւարզա*, et enfin

entre Alep et Antioche; que ses troupes l'enterrirent près du tombeau de Schérif-Nodol, fils de Khouresch, et que le vainqueur s'empara ensuite de tous ses États. Voyez Mathieu, *feuille 208*, et la chronologie de Samuel à l'année 1084.

(1) Depuis l'an 1082 de J.-C. il y avoit en Arménie deux patriarches légitimes: l'un résidoit dans la grande Arménie, et l'autre étoit patriarche de la petite Arménie et de la Cilicie.

(2) Thoros, *Թորոս*, est le diminutif de Théodoros, *Թէոդորոս*

(3) Kobidar étoit une place forte, située dans la province de Maraba, près du mont Taurus et au nord de la Cilicie. C'est tout ce que nous apprennent relativement à ce lieu Mikitar dans son dictionnaire géographique, et Ciamcian dans son histoire.

Kakigh est un nom propre chez les Arméniens, celui dont il s'agit ici, est Kakigh II, dernier roi Pacratide.

(4) Anavarze est la même ville qu'on nomme *Anazarbe*. Zonaras, Phocas, &c. écrivent *Ana-*

arrivèrent devant Antioche. L'armée dressa ses tentes dans la vaste plaine où est située cette ville, et elle contraignit Aghousian (1), Աղուսիան, général des Persans, à se renfermer dans les murs d'Antioche avec ses troupes; on forma ensuite le siège de cette ville, et il dura dix mois, pendant lesquels on la serra de fort près.

On vit alors tous les princes Persans possesseurs des contrées voisines, rassembler beaucoup de troupes et venir en hâte pour repousser les Chrétiens; mais ceux-ci les dispersèrent sans peine. Après cette défaite, les Infidèles, Ալազդիք, firent une nouvelle levée de soldats de Damas, Ղափշկ, (Temichk), de l'Égypte, de l'intérieur de l'Afrique, des côtes de la Méditerranée, d'Alep, d'Emesse, Հեմս, (Hems) et des contrées situées aux bords de l'Euphrate. Les Francs ne donnèrent point à ces nouveaux ennemis le temps d'approcher; sous la conduite de Boëmond et du comte Saint-Gilles, qui étoient des hommes courageux et très-expérimentés dans l'art de la guerre, ils volèrent à la rencontre de ces hordes barbares, se précipitèrent sur elles comme des lions, et malgré l'infériorité de leur nombre qui ne s'élevoit qu'à dix mille, tandis que celui des ennemis étoit de cent mille, ils les mirent dans une déroute complète dans la plaine d'Antioche, et en firent un horrible carnage.

L'émir de Damas et l'émir Soukman, fils d'Artouk, Սուքման որդի Արտուկայ, tous deux vaillans et guerriers consommés, rassemblèrent une armée de trente mille Turcs, des environs de Mousoul, Սուս, et des autres provinces Babyloniennes, pour se mesurer encore une fois avec les Croisés. Godefroi prévoyant, avec les autres chefs, le danger qu'il y auroit à laisser approcher ces ennemis d'Antioche, alla lui-même à leur rencontre avec une armée de sept mille hommes, et les joignit dans les plaines qui environnent Alep; il donna le premier le signal du combat, et remporta une victoire complète. L'émir de Damas appelé Toghhtëghin, Տոգտիգին, (Dough-dighin) donna dans ce combat un si terrible coup à Godefroi, que celui-ci en fut renversé de son cheval, mais il n'en fut point blessé à cause de l'armure qui le couvroit; cependant Toghhtëghin fut lui-même blessé, et il ne se releva que pour prendre précipitamment la fuite, ainsi que toute son armée; les Croisés retournèrent à leur camp.

barze; Abou'lféda observe qu'on l'appelle par corruption *Nawarza*. Tab. Syr. p. 69. S. de S.

On regardoit Anavarze comme une place inexpugnable; on peut s'en former cette idée à l'aspect des ruines de ses remparts et de ses fortifications, qu'on voit encore aujourd'hui. Je pense que c'est pour cette raison qu'on l'appela la nouvelle Troie.

(1) Abou'lféda nomme ce général باغی سیان *Baghi-sian*. Nos écrivains occidentaux l'appellent

Accien, Ancian, Anxiens, &c. Je ne suis pas étonné de croire qu'Abou'lféda avoit écrit باغی سیان *Aghi-sian*. Annal. Mosl., tome III, p. 315 et 711. S. de S.

Aghousian avoit été général de Mélik-schah et de Thétousch, lors de la guerre entre le dernier et Barkiarok son oncle, que Mathieu nomme *Barghi-Aroukh*; il occupoit l'émirat d'Antioche depuis l'an 535 de l'ère Arménienne d'après Mathieu (f° 221).

Malgré tous ces succès, les troupes innombrables des Chrétiens campées auprès d'Antioche, se trouvoient réduites à une extrême détresse par le manque de vivres et de toute espèce de provisions, et les chefs étoient dans la plus grande consternation.

Les princes Arméniens Constantin (1), fils de Rupen, le second prince, appelé *Pasouni*, et le troisième, appelé *Oschin* (2), qui possédoient chacun une province du côté du mont Taurus, s'empresèrent alors de fournir en abondance, aux Croisés, toute sorte de provisions de guerre et de bouche. Les monastères Arméniens de Siav-liâr, *Սիավ-լիար*, c'est-à-dire du mont noir (3), et tous les Chrétiens du pays, imitant la conduite louable et généreuse de leurs princes, firent des envois considérables de vivres au camp des Francs, les regardant comme des frères et de véritables amis. Par le manque de vivres, une maladie épidémique s'étoit répandue dans l'armée, et la septième partie des troupes avoit succombé au besoin; mais le dieu miséricordieux ne les abandonna point, et il en eut soin comme des Israélites dans le désert.

L'an 547 de l'ère Arménienne (1098 de J.-C.), le comte Baudouin vint avec une centaine de cavaliers à Tell-hâscher, *Տիլիսխար*, (*Tilbasschar*) (4) et s'empara, sans coup férir, de cette ville.

Le prince Thoros (5), *Թորոս*, qui commandoit alors à Édesse pour l'empereur Grec, reçut avec joie la nouvelle de l'heureux coup d'adresse du comte; il en conçut de l'amitié pour lui, et le pria de venir le joindre avec des troupes, pour augmenter ses forces et aller faire ensemble la guerre aux Sarrasins, et particulièrement aux émirs voisins qui l'opprimoient. Baudouin se rendit à l'invitation du prince, et alla le joindre avec une

(1) C'étoit le premier prince de ce nom, et le second de la dynastie Rupénienne, qui commença à gouverner la Cilicie en 1080; après la prise d'Antioche les princes croisés le décorèrent du titre de *marquis* ou de *consul*, *Գառնիս*, *Kouintz*, d'après le témoignage de Mathieu. V. Sestini, *Dissert. sopra alcune monete Armene*, p. 10.

(2) *Oschin* et *Pasouni* étoient deux frères dont le premier avoit la principauté de Tarse, et le second celle de la forteresse de Lampron, située à six heures de marche de la ville de ce nom, au nord. En 1085 le prince *Oschin* commandoit un corps de troupes auxiliaires dans l'expédition de l'empereur Alexis Ier contre la Lombardie. Voyez le livre *Alexias* p. 12, et la chronologie de Samuel à l'année 1075. Au rapport de *Ciamcian*, *tome III*, p. 19, plusieurs autres petits princes Arméniens se rendirent alors utiles à l'armée des Croisés. Voici comment le pape Grégoire XIII rappelle ces faits dans une bulle donnée en faveur des Arméniens en 1584: *Et vero inter alia ejusdem nationis de ecclesiâ re-publicâque christianâ merita, illud præcipuum, ac*

singulari memoriâ dignum est, quod principibus exercitiisque christianis sapius olim ad recuperationem terra sancta proficiscentibus, nulla natio, nullus populus promptius, alacriusve eis suppetias tulit quam Armeni, qui viris, equis, armis, com-meatu, consilio, ac denique omni ope Christianos sacro illo in bello fortissimè ac fidelissimè juverunt. Voyez *Compendio storico, &c.*, par le marquis de Serpos, *tome III*, p. 567.

(3) Il y a plusieurs montagnes de ce nom dans la grande et la petite Arménie; mais celle dont parle ici Mathieu, est une partie du mont Taurus, située au nord-est de la Cilicie. A cette époque il se trouvoit dans cette montagne une grande quantité de moines et de monastères Arméniens. Voyez *Ciamcian*, *ubi supra*.

(4) Cette ville étoit située sur l'Euphrate, près de Romgla; avant les Croisades on l'appeloit *Telaved*. Voyez *Mikitar*, *diction. géograph.*, et *Schamir*, *géographie*, p. 145.

(5) Mathieu dit que son père se nommoit *Hetoum*; ce dernier nom étant Arménien, fait croire que *Thoros* étoit aussi de cette nation.

soixantaine de cavaliers. Le gouverneur et les habitans d'Édesse le reçurent avec de grandes démonstrations d'amitié, et s'empressèrent de lui procurer tous les agrémens possibles ; ensuite ils conclurent ensemble un traité d'alliance, et dans le même temps, Constantin (1), prince des Arméniens, qui étoit à Gargara, *Ἰωάννης Γαργαρά*, et qui avoit aussi été appelé au secours d'Édesse, entra dans cette ville.

Ces deux princes, à la tête des troupes que Thoros venoit de lever de la ville et de la province d'Édesse, marchèrent bientôt contre l'émir Baldoukh, *Ἰωάννης Βαλδούχ* (2), qui fut contraint de s'enfermer dans Samosate, *Ἰωάννης Σαμοσατῆς*. Alors les troupes Chrétiennes pillèrent les maisons situées hors de la ville, et les Turcs furent obligés de rester spectateurs oisifs de ce pillage ; mais quand ils virent que les Chrétiens étoient occupés à partager le butin, ils firent une vigoureuse sortie avec trois cents cavaliers, et réunis aux habitans des faubourgs, ils fondirent avec fureur sur les ennemis, en tuèrent environ deux mille, et les forcèrent de prendre précipitamment la fuite depuis Samosate jusqu'à Ty, *Τύρος* (3). Le prince Constantin et le comte Baudouin se sauvèrent jusqu'à Édesse, auprès du prince Thoros : cette défaite arriva la deuxième semaine de carême.

L'amitié et la bonne intelligence qui unissoient le comte Baudouin et le prince d'Édesse, se changèrent bientôt en haine. Le comte conçut le projet de s'emparer de la ville, et les habitans qui auroient dû avoir beaucoup de reconnaissance pour Thoros, par lequel ils avoient été plusieurs fois délivrés du joug des barbares, et qui les avoit gouvernés avec une grande douceur, ne le payèrent pourtant que d'ingratitude. Ils résolurent donc de se réunir à Baudouin, et de lui donner le gouvernement de leur pays, en faisant mourir Thoros. En conséquence environ quarante personnes de la ville se rendirent pendant la nuit auprès du comte qui étoit le frère de Godefroi, et concertèrent avec lui les moyens d'exécuter leur projet ; le prince Constantin et le reste des habitans consentirent également à cette trahison. Ceci se passoit un jour de dimanche.

Cependant Thoros, instruit des desseins hostiles qu'on tramoit contre lui, se renferma dans la citadelle et tenta de se défendre ; mais le lendemain les habitans se rassemblèrent en foule, pillèrent les maisons des principaux personnages attachés au prince, donnèrent l'assaut à la forteresse, et s'emparèrent de la partie inférieure. Le prince voyant alors qu'il ne pouvoit plus résister, ni même espérer de sauver sa vie, leur promit de rendre la ville et les forts, à condition qu'ils ne tenteroient plus rien contre lui ni contre sa famille, et qu'ils le laisseroient se retirer à Mélitène. Les habitans ainsi que

(1) Ce n'est pas de Constantin Rupénien qu'il est ici question, mais d'un autre prince qui avoit le gouvernement de Gargara ou Gargar, située aux environs de Marasch. *Voyez Ciamcian.*

(2) *Voyez Guillaume de Tyr, liv. IV, ch. IV.*

(3) Ty s'appelle aujourd'hui Tel ou Til Hamdoun. C'étoit une forteresse bâtie dans la plaine d'Anavarze. *Voyez Ciamcian.*

le comte s'engagèrent par leur signature et par un serment prêté sur l'évangile et sur la sainte croix, aux noms des apôtres, des prophètes et de tous les saints à l'exécution entière de ces conditions. Le jour suivant qui étoit la fête des quarante martyrs, le comte Baudouin et les principaux personnages de la ville s'emparèrent de la forteresse; mais les habitans qui étoient des hommes parjures et perfides, se jetèrent sur le prince les armes à la main, le précipitèrent du haut des remparts, et eurent la cruauté de mettre son corps en mille pièces, après l'avoir traîné dans les rues en présence de ces grands personnages; ils remirent ensuite les clefs de la ville entre les mains du comte Baudouin.

Barkiarouk, *Պարկիարուկ*, sultan de Perse, envoya cette même année contre les Francs une armée très-nombreuse de Persans, sous les ordres de Kourbagha (1), *Կուրբաղա*, (*Khourabaghad*). Ce général commença la campagne par le siège d'Édesse; pendant quarante jours, jusqu'au moment des moissons, il la serra de très-près, et il ravagea toutes les campagnes environnantes. Tandis qu'il faisoit tous ses efforts pour prendre cette place, le fils d'Aghousian, émir d'Antioche, vint implorer son assistance pour chasser les Croisés: il l'assura en même temps que les Francs étoient peu nombreux, et qu'ils étoient dépourvus de toutes les provisions nécessaires.

Dans le temps même que le fils d'Aghousian tâchoit d'engager Kourbagha à venir le défendre, tout le Khorassan, *Խորասան*, la Médie, *Մարք*, la Babylonie, *Բաբելոն*, la Grèce, *Գրեք*, et tout l'Orient, depuis Damas et la côte de la mer jusqu'à Jérusalem et jusqu'aux contrées désertes de l'Arabie, étoient en mouvement, et déjà ces nations avoient formé une armée de huit cent mille cavaliers, et de trois cent mille hommes de pied. Avant d'attaquer l'armée chrétienne qui assiégeoit Antioche, ces hordes barbares avoient entièrement couvert de leurs soldats les montagnes et les plaines qui environnent cette ville; mais, dans cette occasion, la Providence n'abandonna point les Chrétiens: elle les protégea comme autrefois le camp des Israélites.

Pendant que les deux armées étoient encore à s'observer de loin, un des principaux seigneurs qui se trouvoient dans Antioche (2), envoya durant la nuit un homme de confiance à Boëmond et aux autres princes Croisés, pour leur proposer la reddition de la ville, moyennant la promesse de lui rendre ses biens patrimoniaux. Cette convention ayant été signée, et l'exécution en ayant été assurée de part et d'autre par des sermens solennels, les Croisés entrèrent de nuit dans Antioche, et s'emparèrent aussitôt de la citadelle en faisant ouvrir la porte qui étoit du côté du mur. Le lendemain, dès le lever de l'aurore, les Francs sonnèrent de la trompette; les Mu-

(1) Abou'lféda nomme ce général *كربوغا* | (2) Mathieu ne donne point le nom de ce seigneur.

sulmans qui étoient dans la ville, étonnés, se rassemblèrent de suite, et cherchèrent à se sauver; mais les Croisés tombèrent sur eux avec impétuosité, et en firent un horrible carnage. L'émir Aghousian, en se sauvant précipitamment des mains des vainqueurs, fut pris par les habitans des villages voisins, qui le hachèrent en mille pièces. Ce fut de cette manière qu'on fit la conquête d'Antioche, à laquelle les Arméniens, *Հայեր*, contribuèrent beaucoup. Cependant un certain nombre de troupes infidèles trouvèrent moyen, au milieu du tumulte et du massacre, de se mettre à couvert dans un fort de la ville, s'y défendirent avec vigueur pendant trois jours, et forcèrent ainsi les Chrétiens à regarder leur conquête comme incertaine et précaire. Dans ce même temps les troupes Persannes commencèrent à investir de toutes parts la ville, qui, depuis long-temps, manquoit de vivres. Les habitans exténués de besoin, ne pouvoient plus supporter la situation où ils se trouvoient : forcés par les circonstances, ils firent donc au général ennemi la proposition de lui rendre la ville, à condition qu'il laisseroit les Croisés s'en retourner dans leur pays avec leurs bagages et leurs biens. Mais, avant l'exécution de cet arrangement, qui auroit été funeste pour les Chrétiens, l'apôtre S. Pierre apparut en songe à un Franc très-pieux et très-dévoit; il lui annonça que, pour vaincre les ennemis de la sainte religion, il falloit être muni de la lance avec laquelle les Juifs avoient percé le côté de Jésus-Christ, et qu'elle étoit placée devant le saint autel. « C'est par elle, lui dit-il, » que vous devez battre vos ennemis, et vous remporterez sur eux une victoire » complète, comme J. C. l'a remportée sur Satan. » Le saint apôtre lui apparut une seconde fois, et dès le lendemain matin, le bruit de cette vision parvint aux oreilles de Godefroi et de Boëmond; de proche en proche, tous les habitans en furent instruits. Alors tout le monde se mit en mouvement; les uns alloient en procession à l'église, pour faire des prières; d'autres couroient en foule à la recherche de cette précieuse arme, qui se trouva précisément devant l'autel de l'église de S. Pierre. Pendant que tout le peuple étoit transporté d'une joie inexprimable par cette miraculeuse découverte, quelques-uns des principaux officiers de l'armée ennemie vinrent, de la part du général Persan, demander la reddition de la ville, ou la bataille. Boëmond et les autres chefs de l'armée répondirent avec fermeté qu'ils étoient prêts à combattre, et que ce seroit le lendemain.

Les forces des Chrétiens, qui étoient déjà diminuées, se composoient de cent cinquante mille cavaliers, de quinze mille hommes d'infanterie, et de la sainte lance qui étoit à l'avant-garde. Quant à l'armée ennemie, elle étoit si nombreuse, que tous les environs d'Antioche étoient couverts de ses troupes, qu'on avoit divisées en quinze corps placés en forme d'échelons, les uns après les autres; Kourbagha, au milieu d'eux, sembloit être une montagne inexpugnable. Le comte de Saint-Gilles, avec l'avant-garde, s'approcha le

premier de l'ennemi, et opposa la lance du Christ aux drapeaux des Infidèles. Tancrede étoit à l'aile gauche, et Robert, comte de Normandie, à l'aile droite; Godefroi et Boëmond commandoient le centre. Les deux armées étant ainsi en présence, les Francs chargèrent les premiers, avec un courage et une impétuosité extraordinaires, et obligèrent les ennemis à reculer; bientôt le combat devint plus acharné, et les soldats chrétiens, avançant toujours, poursuivirent pendant toute la journée les Musulmans, passant au fil de l'épée tout ce qui se rencontroit sur leur chemin. Le carnage fut tel, que ce n'étoit plus que la fureur ou la rage qui guidoit leurs bras fatigués, et que les campagnes furent toutes couvertes de cadavres et inondées de sang. Cependant la fureur des Chrétiens fut encore plus terrible contre l'infanterie, car ils mirent le feu à son camp, dont l'incendie devint bientôt général et consuma trois cent mille hommes : les cadavres, par l'odeur fétide qu'ils exhaloient, empestèrent tout le pays. Après cette éclatante victoire, l'armée des Croisés rentra triomphante dans Antioche, avec un butin immense et une grande quantité de prisonniers.

L'an 548 de l'ère Arménienne (1099 de J.-C.) l'armée des Francs s'avança vers la ville de Jérusalem. S. Nersès qui avoit prédit cet événement, avoit annoncé aussi que cette cité tomberoit une seconde fois entre les mains des Infidèles. Aussitôt que les Croisés se mirent en marche, les ennemis vinrent à leur rencontre, et, devant la ville d'Arga, **Արգա** (1), les Chrétiens soutinrent un sanglant combat, et remportèrent une victoire complète. Continuant toujours leur marche, ils arrivèrent enfin sous les murs de Jérusalem, où il se livra plusieurs combats dont l'avantage fut toujours pour les Croisés. Ils construisirent une forteresse de bois, et l'approchèrent de la ville; en très-peu de temps, par ce moyen, et plus encore par leur courage et leur intrépidité, ils pénétrèrent dans la ville, l'épée à la main, et s'en rendirent maîtres. Ce jour là Godefroi étoit armé de l'épée dont Vespasien s'étoit servi lorsqu'il conquit la même ville; il la tira donc du fourreau, et, à la tête des siens, il fondit avec une inconcevable fureur sur l'ennemi, auquel il tua dans cette journée soixante cinq mille hommes, tant dans le temple que dans la ville (2). On croit que ce fut la troisième fois que l'épée de Vespasien servit à la conquête de Jérusalem.

Après la perte de cette importante ville, les Infidèles rassemblèrent encore en Égypte une nouvelle armée très-considérable. Pour cela ils firent venir des mercenaires de la Scythie, **Սկիթացիք**, de la Nubie, **Նուբացիք**, et de l'Abyssinie, **Աբիսինացիք**: Cette multitude de barbares formoit environ trois

(1) Je suppose que c'est la même que **حرقا** *Arka* ou *Irka*. Voyez Abou'Isfêda, *Tab. Syr.* page 113. *S. de S.*

(2) Samuel s'accorde avec notre historien

relativement au nombre d'hommes tués en cette journée par Godefroi et l'armée des Croisés. Nous avons cru devoir faire observer l'accord de ces deux écrivains. Voyez la chronologie de Samuel, à l'année 1100.

cent mille combattans. Pour s'assurer le succès qu'ils osoient encore espérer, ils firent, avant de se mettre en marche, les plus grands préparatifs. Lorsque l'armée chrétienne fut informée de ce formidable armement, elle fut saisie d'une très-vive crainte; et, convaincue qu'elle ne pourroit résister à toutes ces forces en restant enfermée dans la ville, elle résolut d'aller à la rencontre de l'ennemi. En conséquence elle se mit en marche et gagna la côte de la mer dans le dessein de s'embarquer pour l'Europe, si elle ne se trouvoit pas en état d'agir contre les Infidèles. Arrivée sur les bords de la Méditerranée, elle découvrit les troupes du sultan d'Égypte, et s'en approcha. Alors les Francs prenant la résolution de vaincre ou de mourir, se jettent avec furie sur les Infidèles, en tuent une quantité prodigieuse et les contraignent de prendre précipitamment la fuite. Ce n'étoient pas eux qui remportoient la victoire, c'étoit Dieu lui-même qui se battoit contre ces Égyptiens, comme du temps de Pharaon, lors du passage des Israélites par la mer Rouge. Le désordre qu'ils causèrent parmi l'ennemi fut si grand, que, dans le fort de la mêlée, plus de cent mille des barbares se précipitèrent dans la mer, pour se sauver, et y périrent. Après cette victoire signalée, les Chrétiens rentrèrent triomphans dans Jérusalem. Dans le courant de cette année, le comte de Saint-Gilles retourna en Europe, emportant avec lui la lance de Jésus-Christ, qu'on venoit de trouver à Antioche; mais avant d'entrer en Europe, il la donna à Alexis, empereur des Grecs (1).

L'an 549 de l'ère Arménienne (1100 de J.-C.) le duc Godefroi fit un voyage à Césarée de Philippe, *Վեսաթիա ֆիլիպպեայ*, ville située sur la mer, pour y avoir une entrevue avec quelques chefs musulmans; qui s'y étoient rendus sous prétexte de conclure un traité de paix, mais en effet pour tâcher d'ôter la vie à ce prince par une lâche trahison. Ces infidèles donnèrent un magnifique repas à Godefroi et à toute sa suite. Les plats qu'on leur servit étoient empoisonnés; ils en mangèrent sans défiance, et, peu de jours après, on vit mourir Godefroi et quarante de ceux qui l'avoient suivi. Le corps de ce prince, qui ne mourut qu'à son retour à Jérusalem, fut enterré près du Calvaire, *Գողգոթա* :

Une députation de la ville de Jérusalem se rendit aussitôt après cet événement, auprès de Baudouin, son frère, qui gouvernoit Édesse. Celui-ci ne tarda pas à se rendre à Jérusalem, et prit les rênes du gouvernement. Tancrède, qui s'y trouvoit alors, retourna à Antioche, auprès de son oncle Boëmond, *Պոյնտար* :

En cette même année, le prince Tatoul, *Թաթուլ*, généralissime des troupes Grecques, gouvernoit Marasch pour l'empereur Alexis. Cette

(1) Mathieu dit encore plus bas que le comte Raymond, ou Saint-Gilles, revint d'Europe en Asie. Le voyage de Raymond à Constantinople est certain; mais Mathieu paroît avoir voulu

dire que ce comte étoit retourné dans le pays des Francs, ce qui est contraire au récit des autres historiens: Raymond n'alla pas plus tôt que Constantinople. *S. de S.*

ville, qui appartenoit de droit aux Croisés, avoit été cédée aux Grecs par un traité dont l'empereur n'avoit jamais exécuté les conditions. Le comte Boëmond et son neveu Richard, *Ἰσακάρτης*, (*Aradchart*) vinrent, à cause de cela, faire le siège de cette ville, avec une armée considérable. Mais Tatoul qui ne manquoit pas de courage et qui, en outre, possédoit la confiance des troupes d'élite de Marasch, ne se laissa pas effrayer par les menaces et les préparatifs formidables des Francs; au contraire, il les repoussa avec une intrépidité peu ordinaire. Alors Boëmond voyant qu'il perdoit inutilement son temps et des soldats, leva le siège et s'empara des campagnes voisines.

Dans le même temps, un émir persan, nommé *Danischmend*, *Ἰσάνης*, (*Thanischman*) qui étoit maître de Sébaste et de tous les pays voisins, soumis précédemment à l'empereur Grec, fit une expédition contre Mélitène; Khourel, *Ἰσάριος* ou *Ἰσάριος* (1), qui en étoit gouverneur, fit demander du secours à Boëmond, l'assurant qu'il lui rendroit la ville de préférence à Danischmend. Boëmond quitta alors avec Richard les environs de Marasch et marcha contre l'émir, qui, déjà instruit de son approche, envoya un corps de troupes dans la plaine de Mélitène, afin de mettre une embuscade sur le passage des Francs, tandis que lui-même marchoit directement contre eux avec le reste de son armée. Cependant les Chrétiens s'étoient mis en campagne précipitamment et sans s'être munis de provisions; pour comble de malheur, les soldats, qui jusqu'alors avoient été des guerriers invincibles, se livrèrent tout-à-coup à une mollesse telle, qu'ils ne vouloient plus porter aucun fardeau, et qu'ils se faisoient accompagner par des domestiques qui portoient leurs bagages; semblables à des femmes, ils ne s'occupoient plus que du soin de leur toilette; on les voyoit même, à l'approche du combat, se promener sans armes, comme s'ils étoient déjà prisonniers de guerre. Danischmend qui étoit toujours préparé à agir, fondit à l'improviste sur les Francs et les Arméniens qui étoient venus à leur secours, et en fit un terrible carnage. Boëmond et Richard furent faits prisonniers; les prélats Arméniens, Cyprien, évêque d'Antioche, et Grégoire, évêque de Marasch, tous deux attachés à la personne de Boëmond, restèrent sur le champ de bataille. Cette défaite frappa de crainte tous les Chrétiens de l'Asie, et la Perse fut au comble de la joie par la prise de Boëmond, que le peuple regardoit comme le roi des Francs, puisque son nom portoit la terreur jusqu'au fond du Khorassan.

Lorsque le comte Baudouin et tous les Francs furent informés de cette défaite, ils rassemblèrent à Antioche une nombreuse armée, et marchèrent

(1) Guillaume de Tyr le nomme *Gabriel*, ainsi que Grégoire Barhebræus ou Abou'lfaradj, *Chron. Syr.* p. 282; Albert d'Aix l'appelle *Gaveras*. Voyez Guillaume de Tyr, *liv. IX, ch. 21*;

Albert d'Aix, dans le *Gest. Dei per Fr.*, p. 301. Selon Mathieu, *f.º 221*, Khourel étoit le beau-frère du prince Thoros, gouverneur d'Edesse. *S. de S.*

contre Danischmend, dans le dessein de le combattre pour lui arracher ses prisonniers; mais déjà il avoit fait charger de fers Boëmond et Richard, et les avoit fait conduire à Nigsar, *Նիգար* (1). Quand les Croisés l'apprirent, ils abandonnèrent leur projet. Baudouin retourna à Édesse dont il donna le commandement à un nommé *Baudouin du Bourg*, *Տարոյի*, (*Dborgh*) qui avoit été domestique, *ճարտ*, de Boëmond (2); ensuite il fit éprouver de grandes vexations aux Édesséniens, pour tirer d'eux une grande quantité d'or et d'argent, et alla à Jérusalem occuper le trône de Godefroi, son frère.

La défaite dont nous venons de parler, fut la première qu'éprouvèrent les Croisés : ce revers leur arriva parce qu'ils se livrèrent à l'injustice, au parjure et à la débauche, qu'ils oublièrent tous leurs devoirs, et firent tout ce que Dieu leur avoit défendu; aussi il les priva de son assistance, et il leur refusa le laurier de la victoire. Au surplus la cause de la défaite et de la ruine entière des Croisés sera développée par les détails qui vont suivre.

L'émir Soukman, fils d'Artoukh, *Սուքման որդի Արտուխայ*, sultan de la Perse, homme guerrier et sanguinaire, vint cette même année, avec beaucoup de troupes, attaquer la ville de Saroudj, *Սարուճ*, et ravager le pays environnant. Baudouin du Bourg, comte d'Édesse, et Poncer, *Փոնցեր*, comte de Saroudj (3), se mirent alors à la tête d'un corps de troupes, et marchèrent précipitamment et sans précaution à la rencontre de l'ennemi; aussi éprouvèrent-ils une défaite complète. Une quantité prodigieuse de soldats Francs et Arméniens fut passée au fil de l'épée, et le comte de Saroudj, homme courageux, sage et exempt de corruption, resta sur le champ de bataille. Baudouin, échappé au carnage, se sauva avec trois cavaliers, dans la forteresse d'Édesse, et n'osa plus se montrer en public; ce ne fut qu'à la sollicitation des principaux personnages de la ville, qu'il consentit à entrer dans son palais; trois jours après, il partit et alla à Antioche pour y faire une nouvelle levée de troupes. Cependant les

(1) Nigsar ou Nighisar étoit la ville où Danischman faisoit sa résidence ordinaire; c'est l'ancienne Nicéphore. Ingigian, *Géogr.* p. 295.

(2) Baudouin du Bourg étoit parent de Godefroi et de Baudouin, son successeur au royaume de Jérusalem. Guillaume de Tyr dit positivement : *resignatâ terrâ in manus cujusdam consanguinei sui, viri prudentis et egregii, Domini videlicet Balduini de Burgo, qui sicuti in illo comitatu, ita postmodum et in regno successit.* Liv. X, ch. v. Albert d'Aix s'exprime ainsi : *Baldewinus . . . . similiter Baldewino de Burg, viro nobili generis sui, filio comitis Hugonis de Rorsset castello, litteras direxit.* Gest. Dei per Fr. p. 302. Baudouin du Bourg, fils de Hugues, comte de Rethel, fut le troisième roi de Jérusalem. S. de S.

(3) Baudouin, comte d'Édesse, étoit devenu maître de Saroudj en l'année 1098. Albert d'Aix dit qu'il en donna alors le commandement à Foulques de Chartres : *Baldewinus, civitate cum prosidio susceptâ, Folkerum Carnutensem, virum militarem et belli peritissimum ad procuranda et tuenda mania in eis reliquit.* Gesta Dei per Fr. p. 223.

Abou'lféda fait mention de l'événement dont parle ici Mathieu, et qui est de l'an 1100 (494 de l'hégire), *Annal. Mosl.*, tome III, p. 333. M. Wilken qui a cru qu'il s'agissoit de la première conquête de Saroudj, a critiqué mal-à-propos Abou'lféda; *Comm. de bell. cruc. ex Abulf. hist.*, p. 36. S. de S.

Persans continuoient de serrer de très-près Saroudj, et les habitans chrétiens qui s'étoient renfermés dans la citadelle, avec Babios d'Édesse (1), refusoient de se rendre à discrétion; mais ceux de la ville se réunirent avec les Turcs. Au bout de vingt-cinq jours, Baudouin reparut devant cette ville, avec six cents chevaux et sept cents hommes d'infanterie, et chassa les Persans, des environs de Saroudj. Mais comme les habitans ne voulurent pas se rendre à la première sommation qu'il leur fit, il emporta la ville d'assaut, les fit presque tous passer au fil de l'épée, et emmena les femmes et les enfans à Édesse.

L'an 550 de l'ère Arménienne (1101 de J.-C.) le comte de S. Gilles retourna en Asie avec la lance du Christ, qui avoit servi à la conquête de Jérusalem. On avoit ignoré jusque là qu'il l'eût emportée avec lui; dès qu'on en fut informé, cela excita dans tous les cœurs un mécontentement général, quoique le comte la rapportât pour les satisfaire.

Saint-Gilles étant parti d'Europe avec une armée de cent mille hommes, pour venir faire la conquête de Tripoli, *Σπουδοζη*, l'empereur Alexis le reçut à son arrivée à Constantinople, avec l'accueil le plus flatteur (2); il lui offrit des moyens pour passer ses troupes en Asie, et lui donna des guides. Mais bientôt on s'aperçut que toutes ces démonstrations d'amitié n'étoient qu'une noire trahison, et qu'elles cachoit le piège qu'on tendoit aux Francs. En effet, l'empereur avoit en secret donné à tous ses commandans l'ordre de faire mettre le feu dans tous les endroits où devoient passer les Croisés, pour qu'ils fussent entièrement privés de provisions. Les guides qui les accompagnoient, les conduisoient par des chemins déserts et remplis de difficultés. Outre cela, on avoit encore ordonné aux habitans des pays par où ils devoient passer, de leur refuser tout ce qu'ils demanderoient. Par cette conduite barbare, la disette devint si grande parmi les Francs, qu'ils furent contraints de manger leurs chevaux. Mais ce n'étoit pas encore là le terme de leurs souffrances, car Alexis avoit engagé secrètement les Turcs à les attaquer lorsqu'ils ne seroient plus en état de se défendre.

Le sultan Kilidj Arslan vint alors, avec des troupes formidables, attaquer à l'improviste, près de Nicée, les malheureux Croisés, et il détruisit presque

(1) *Babios*, *Βαβιος*, n'est point un nom Arménien, et je penche à croire qu'il est Européen, et que les Arméniens l'ont corrompu. Mathieu paroît vouloir indiquer que c'est le nom d'une dignité ou un titre; c'est du moins dans ce sens qu'il l'emploie dans d'autres endroits, ainsi qu'on le verra dans le cours de cet extrait. Je croirois volontiers que ce mot *Babios* est dérivé du mot *Bailli* ou *Bailo*, que les Orientaux prononcent *Balioz*.

(2) Mathieu semble avoir confondu Raymond

avec les chefs de la seconde expédition des Croisés. Ce comte s'étoit rendu à Constantinople; il s'y trouvoit lorsque les Croisés conduits par Guillaume, comte de Poitiers, Hugues le Grand, comte de Vermandois, &c., y arrivèrent. Raymond se rendit médiateur entre ces chefs et l'empereur Alexis, et quand les Croisés partirent de Constantinople, il se mit en marche avec eux pour leur servir de guide et retourner en Asie. Voyez Guillaume de Tyr, liv. X, ch. XII S. de S.

entièrement leur armée, qui étoit composée de cent mille hommes. Il faut en excepter les femmes et les enfans qui furent emmenés prisonniers en Perse, et trois cents hommes qui se sauvèrent à Antioche, et parmi lesquels étoit le comte de Saint-Gilles.

Quand Tancrede fut instruit de cette perte irréparable, il fit jeter Saint-Gilles dans les fers, et l'envoya dans la ville de Sarovantavy, *Ugarit* (1). Cependant le patriarche latin d'Antioche et son clergé intercédèrent auprès de Tancrede, et obtinrent la délivrance du comte. Lorsqu'il fut hors de prison, il rassembla une armée, et marcha contre la ville de Tripoli; il se rendit d'abord maître des forts, et bientôt les environs de la ville même furent en son pouvoir (2); lorsqu'il y eut assuré sa domination, il y fit construire des faubourgs.

Dans le courant de la même année, le grand comte Bedvin, *Abou'l-Husn* (3), partit de l'Europe avec trois cent mille hommes, et après avoir traversé les terres des Romains et des Grecs, il arriva bientôt à Constantinople. Dans l'entrevue qu'il eut avec l'empereur Grec, il se conduisit avec beaucoup de fierté, et il tint des discours remplis d'arrogance. Son orgueil étoit si démesuré, qu'il ne voulut pas même donner à Alexis le titre d'empereur ou de *roi*; il l'appeloit simplement *consul*, parce qu'il étoit jeune et n'avoit pas plus de vingt ans. Ce langage et son air fier épouvantèrent l'empereur, la maison impériale, et les principaux de la cour. Cependant ils invitèrent le comte à entrer dans la ville; ils lui firent l'accueil le plus distingué, lui accordèrent tous les moyens nécessaires pour passer en Asie avec toutes ses troupes, et lui donnèrent des cavaliers pour les guider. L'empereur Grec n'avoit pas d'autre motif en lui accordant tous ces honneurs, que de cacher la trahison qu'il machinoit pour faire périr l'armée des Croisés. En effet, il avoit donné ordre à tous les officiers de ne conduire les Francs

(1) Suivant Albert d'Aix, p. 325, le comte de Toulouse avoit d'abord été retenu prisonnier par Bernard surnommé *Extranus* au port de S. Siméon, et ensuite il fut remis entre les mains de Tancrede, qui le retint en prison à Antioche. Guillaume de Tyr ne fait pas mention de sa détention. *S. de S.*

(2) Le comte de Toulouse ne se rendit point maître de Tripoli; la conquête de cette ville ne fut achevée qu'en 1109, par son fils le comte Bertrand, quatre ans après la mort de Raymond. Peut-être Mathieu aura-t-il confondu Tortose, ville dont le comte Raymond s'empara effectivement, avec Tripoli. La ressemblance des noms *Tartous* et *Traboulous* aura pu donner lieu à cette méprise, qui pourroit même n'être qu'une faute de copiste. Mais ce qui semble prouver que cette erreur doit être mise sur le compte de Mathieu, c'est que quand il dit que le comte,

après avoir assuré sa domination dans cette ville, y fit construire des faubourgs, il entend certainement parler du château Pelerin, que le comte de Toulouse avoit fait construire devant Tripoli, et où il mourut. Voyez Guill. de Tyr, liv. X, ch. XXVII, et liv. XI, ch. II; Albert d'Aix, liv. IX, ch. XXXII. Abou'l-féda rapporte peu exactement les dernières expéditions du comte de Toulouse, (*Voy. Wilken, Comm. de bell. cruc. ex Abulf. hist.*, p. 38); mais il fixe la prise de Tripoli, comme les historiens occidentaux, à l'année 1109. (*Ibid.* p. 44). Mathieu lui-même raconte plus bas la prise de Tripoli par Bertrand, fils du comte Raymond. *S. de S.*

(3) Sous le nom de *Bedvin*, Mathieu entend certainement le comte de Poitou, *Guillaume le jeune*, qui fut le chef de l'expédition dont il s'agit. Voy. Albert d'Aix, liv. VIII, ch. XXV. *S. de S.*

que par des déserts ou des chemins très-difficiles. Ainsi ils erroient quelquefois pendant une quinzaine de jours dans les mêmes lieux, rencontrant toujours des montagnes et des sables, et ne trouvant jamais une goutte d'eau : ce qu'on leur donnoit à boire ne paroissoit point naturel, et avoit un goût salé, et le pain que les conducteurs Grecs leur fournissoient, étoit empoisonné avec de la chaux qu'on mettoit dans la pâte. Ce genre de nourriture, bien loin de donner des forces, détruisoit au contraire, peu-à-peu, la santé des soldats, et les tenoit dans un état d'assoupissement pendant plusieurs jours : aussi vit-on bientôt les maladies porter le ravage dans toute l'armée. Tels furent les moyens que l'empereur des Grecs employa pour détruire l'armée des Francs, et se venger des parjures qu'il leur reprochoit (1). On verra aussi les moyens par lesquels Dieu voulut punir l'injustice et la cruauté des Grecs envers les Croisés. Il les punit encore tous ensemble, en les abandonnant à la fureur des Infidèles, comme nous allons le voir.

Kilidj Arslan, informé de la fâcheuse situation des Francs, invita l'émir Danischmend, qui étoit à Nigsar, *Νιγσαρ*, et les autres chefs musulmans, à le venir joindre avec toutes leurs troupes, pour surprendre l'armée chrétienne. Les ennemis arrivèrent bientôt dans la plaine d'Aulus, *Αυλου* (2), où campoient les Croisés. Le combat s'engagea aussitôt et dura presque toute la journée. Les Croisés furent vaincus sur tous les points, et toute leur armée fut mise en déroute. Dans cette journée mémorable, le général Grec qui étoit avec eux, prit la fuite. Dans ces momens de consternation, Bedvin, pour se soustraire à la mort, fut contraint de se retirer sur le sommet d'une hauteur, et il alloit infailliblement y être pris, ou tué. Cependant, comme un certain nombre de ses soldats soutenoit encore le combat contre les Infidèles, et tâchoit d'occuper ces barbares, il trouva un moment favorable, et se sauva à Antioche avec quatre cents cavaliers. Là, il commença à s'occuper des moyens de se venger des Persans et des Grecs, mais inutilement, puisque son armée de trois cent mille hommes avoit été entièrement détruite, une partie ayant été tuée, et l'autre faite prisonnière.

En cette même année, toute l'Egypte se mit en mouvement contre les Chrétiens. Les Musulmans de ce pays firent une levée considérable de soldats, et parurent bientôt devant Jérusalem. Le roi Baudouin se mit

(1) Samuel parle de ces trahisons dans les mêmes termes que Mathieu. Voy. la chronologie de Samuel, à l'année 1099.

(2) Je conjecture que c'est la plaine nommée aujourd'hui *Uich-kapoula*, *أوج قبولو* (la plaine aux trois portes) située aux environs de Nigdé; elle est élevée, et entourée de trois montagnes, dont les trois gorges lui servent d'issue. Je pense

que les Croisés auront souvent préféré prendre ce chemin pour éviter les défilés du mont Taurus, qui leur avoient, au rapport de Mathieu, causé bien des peines lors du passage de la première armée. Il seroit aussi possible que les guides Grecs les eussent conduits par cette plaine, dans l'intention de les éloigner de la Cilicie, et de leur ôter ainsi les moyens de recevoir des secours des princes Rupéniens, leurs alliés.

alors à la tête de ses troupes, qui étoient bien inférieures en nombre à celles des ennemis, et se prépara au combat. Dès le premier choc, il vit toute son armée culbutée, et contrainte à s'enfuir précipitamment vers la ville, poursuivie par les Infidèles. Le comte Delcou, *Σελου*, et Guillaume Sansavel, *Γουλιέλμους Σανδουαλ*, périrent dans cette désastreuse journée (1); pour le roi, il se sauva d'abord à Baalbec, *Βαυβυβ*, et delà à Jérusalem. Cependant les ennemis, contens de cette victoire, retournèrent à la ville d'Ascalon, *Ἀσκαλον*, (*Ascaghon*) qui leur appartenoit.

Le sultan de Damas et d'Égypte (2) fit une autre expédition contre Jérusalem, dans le courant de la même année. Baudouin alla à sa rencontre, et fut vaincu comme la première fois; mais, dans le moment même que ce malheureux roi éprouvoit ce triste revers, il se préparoit un événement qui le combla de joie. Une armée nombreuse de Francs venoit de débarquer sur les côtes de la Palestine; elle marcha aussitôt à l'ennemi, lui livra bataille, et le mit dans une déroute complète. Pendant que ces nouveaux venus remportoient cette victoire signalée, le roi Baudouin fit un voyage à Acca, *Ἀκκα*. Un Musulman Éthiopien, qui s'étoit posté sur un arbre de la route, lui lança un dard, et le blessa si grièvement au cou, qu'on ne put jamais le guérir, et qu'il conserva sa plaie jusqu'à sa mort: on tua bientôt cet Éthiopien. Les habitans de Jérusalem furent dans une consternation extrême en apprenant la nouvelle du malheur arrivé au roi (3).

Dans le même temps, Kogh Vasil, *Κογ Βασιλ*, prince Arménien, qui commandoit à Kesoun, *Κεσουν* (4), racheta pour cent mille thahégans, *καταβηγαίων* (5), le comte Boëmond, qui jusqu'alors étoit resté prisonnier entre les mains de Danischmend. Tancrède ne voulut jamais payer cette somme, et Kogh Vasil (6) fut obligé de la rassembler et de remplir de son argent l'engagement qu'il avoit contracté. En recevant Boëmond dans sa capitale, il lui fit l'accueil le plus flatteur, et donna vingt mille thahégans

(1) Voy. Guill. de Tyr, liv. X, ch. XX, et Albert d'Aix, liv. IX, ch. IV. Je ne reconnois pas les noms de Delcou et Guillaume Sansavel, parmi ceux des seigneurs tués dans cette journée, dont parle ce dernier historien. *S. de S.*

(2) Guillaume de Tyr s'exprime plus exactement en disant: *Egyptius Calypha quemdam militia sua principem, cum ingenti multitudine ad partes direxerat Ascaloniarum.* Liv. X, ch. XVII. *S. de S.*

(3) Voy. Wilken, *Comm. de bell. cruc. ex Abulf. hist.*; p. 48, note (f). *S. de S.*

(4) Voy. Wilken, *ibid.*, p. 35. Kesoun est la même ville que Kischoume d'Abou'Isradj. *S. de S.*

(5) Le thahégan est une monnoie; en ce temps-là il y avoit des thahégans d'argent qui valoient

40 pogs ou sous, et des thahégans d'or qui en valoient 100. Mathieu ne dit point s'il s'agit ici des thahégans d'or ou de ceux d'argent, mais les derniers étoient d'un usage plus ordinaire.

(6) Ce prince possédoit la province de Germanik, ou Commagène, et faisoit sa résidence ordinaire dans la ville de Kesoun située au nord de Marasch; il la gouverna depuis 1082 jusqu'à 1112, et fut toujours en relation avec les princes Croisés, particulièrement avec Tancrede. Après sa mort, sa femme envoya à ce dernier le cheval de son mari, et à la femme de Tancrede ses ornemens de princesse. On ne lui avoit donné le nom de Kogh, voleur, que parce qu'il ne tomboit jamais qu'à l'improviste sur l'ennemi, et qu'il étoit toujours vainqueur. Voy. Ciamcian, *tome III, p. 32 et 33.*

au prince, et aux officiers de Danischmend, qui l'avoient amené. Quelques jours après, le comte retourna à Antioche; jamais il n'oublia le service que lui avoit rendu Kogh Vasil, et son attachement pour lui fut tel, qu'il l'appeloit toujours son père adoptif. L'empereur Alexis racheta aussi, pour une somme considérable, le prince Richard, neveu de Boëmond.

Baudouin, comte d'Édesse, fit, environ dans le même temps, une levée considérable de troupes, et marcha contre les Turcs; qui étoient à Mardin, **Մէրսին**, les tailla en pièces, et emmena prisonniers à Édesse, l'émir Soukh Salar, **Սուխ Սալար**, ses enfans, ses femmes, et un nombre prodigieux de soldats; il prit, en outre, plusieurs milliers de moutons, et un millier de chevaux et de chameaux. Le *Catholicos* d'Arménie, appelé Basile, **Բարսեղ**, qui résidoit à Ani, vint, quelque temps après, à la tête de son clergé et de plusieurs personnes nobles, le féliciter de sa victoire. Le comte le reçut avec tous les honneurs dus à son rang, et lui fit don de plusieurs villages.

L'an 553 de l'ère Arménienne (1104 de J.-C.), le même prince et Joscelin firent une expédition contre la ville de Kharran, **Խարան** (1). Avant de partir, ils avoient fait venir des troupes Arméniennes, et ils avoient demandé des secours à Tancrède et à Boëmond. Lorsque toutes ces forces furent réunies, elles formèrent une armée considérable qui se répandit dans la plaine de Kharran, et serra la ville de fort près. Dans le même temps, les troupes Persanes, sous les ordres de Djekermisch, **Ճեկերմիշ**, émir de Mousoul, et de Soukman, fils d'Artoukh, marchèrent à grandes journées pour surprendre les Francs. Ceux-ci, informés de leur marche, s'avancèrent jusqu'à un endroit nommé Ausoud, **Ասուս**, à deux journées de Kharran. Le comte d'Édesse et Joscelin, voulant avoir seuls la gloire de remporter la victoire, invitèrent Boëmond et Tancrède à rester en arrière, et aussitôt donnèrent le signal du combat. Dès le commencement du choc, les Turcs se précipitèrent avec une telle impétuosité sur les Chrétiens, qu'ils en tuèrent plus de trente mille, et les mirent en déroute; Baudouin et Joscelin furent pris. Comme le reste de l'armée s'enfuyoit en désordre vers la ville d'Édesse, les habitans de Kharran lui coupèrent la retraite, fermèrent les passages entre les montagnes et les plaines, et tuèrent encore plus de dix mille de ces malheureux fugitifs. Baudouin fut emmené à Mousoul et Joscelin à Harsenkev, **Հարսեղե** (2), auprès de Soukman. La nouvelle de ce revers plongea dans la désolation toute la ville d'Édesse, et, quelque temps après, Boëmond retourna en Europe, et laissa le gouvernement de cette ville ainsi que d'Antioche, à Tancrède, son neveu.

(1) Voyez Wilken, *Comm. de bell. cruc. ex Abulf. hist.*; p. 39 et 40. *S. de S.*

(2) C'est le bourg de Hesnikyf ou Hersnikyf, près d'Aby - Erzène, rivière qui se jette dans le

Tigre. Voy. Nalian, *Trésor des notices*, tom. II, p. 35. Ingigian croit que c'est l'ancienne forteresse appelée par les Arméniens *Kentzy*. Voy. Ingigian, *Géog.*, p. 234.

Ce

Ce prince, à son arrivée en Occident, logea chez une dame, veuve d'un homme appelé *Étienne Bol*, Ստեփան Բոլ, qui étoit très-riche et d'une illustre naissance. Au bout de quelques jours, cette dame conçut une si vive passion pour le comte, qu'elle voulut l'épouser. Boëmond refusa son offre avec beaucoup de politesse, et en lui observant qu'il avoit promis aux chefs des Croisés de retourner bientôt en Asie, pour défendre les Chrétiens contre les attaques des Infidèles. Malgré ces objections, elle persista dans son dessein, et comme elle étoit assez puissante pour le contraindre d'accepter sa main, elle le fit charger de fers et précipiter dans une étroite prison. Quelques jours après, il consentit à satisfaire ses desirs; il fut en conséquence remis en liberté, et l'épousa aussitôt. Il mourut cinq ans après cette aventure, laissant deux enfans mâles (1), et il ne revint plus en Asie.

Dans cette même année 553, le grand émir Danischmend mourut; il étoit Arménien d'origine, et il avoit toujours donné aux Chrétiens des preuves de son affection; aussi en fut-il vivement regretté. Il laissa douze fils; l'aîné, nommé *Gazi*, Կազի, (*Khazi*) prit les rênes du gouvernement, et, pour s'en assurer la possession, il fit assassiner secrètement ses frères. L'émir Soukman, fils d'Artoukh, finit ses jours à la même époque.

Barkiarok, fils de Mélik-schah et petit fils d'Alp-Arslan, Ալբարսլան, qui régnoit en Perse, suivit son père de près; son frère, nommé *Dapar*, Տարփար (2), né d'une femme Khepschakh (3), Կեփշախ, qui avoit empoisonné son mari à Bagdad, monta sur le trône de la Perse.

L'an 554 de l'ère Arménienne (1105 de J.-C.), Djeghermisch, émir de Mousoul, vint assiéger Édesse avec une forte armée, au temps de la récolte. Le comte Richard, qui commandoit dans cette ville pour Tancrede, commit une imprudence qui lui coûta bien cher, ainsi qu'aux habitans. Il sortit à la tête de la garnison, qui n'étoit composée que d'infanterie, et s'avança avec arrogance vers les ennemis. Ceux-ci voyant le peu de force des Chrétiens, prirent courage, les attaquèrent de tous côtés, et, du premier choc, les précipitèrent dans les fossés; quatre cent cinquante hommes y périrent, et presque toute l'armée fut détruite. Cette perte jeta les habitans dans la plus grande consternation. Cependant Djeghermisch,

(1) Je ne sais où Mathieu a puisé ce récit. Boëmond étant retourné en Europe, épousa en 1106, Constance, fille de Philippe Ier, roi de France, et femme séparée de Hugues, comte de Champagne. Il mourut en 1111, ne laissant qu'un seul fils en bas âge, qui lui succéda. *S. de S.*

(2) Dapar est apparemment le nom Turc d'Abou-schodja Mohammed Gayath-eddin, frère et successeur de Barkiarok. *S. de S.*

(3) Cette femme étoit sans doute Tartare du Kiptchak; elle empoisonna Barkiarok. Ce

fait est rapporté par l'auteur de la chronologie Arménienne, nommé Samuel, à l'an 1095 de J.-C. Suivant Abou'lféda, Barkiarok mourut de maladie. *Annal. Mosl.*, tome III, p. 347. Mathieu, f.º 214 et 215, donne quelques autres détails sur cette femme, et dit qu'elle étoit fille du sultan de Samarcande, qui faisoit sa résidence dans la ville d'Organ. Սյա կին էր դուստր սուլթանին Սամքանդուպ'ի Խիշաղ կամ Խիշախ ցեղէն Բարձարաց'որ անուէր'ի յՕրգան քաղաք:

content de l'avantage qu'il venoit de remporter, retourna à Mousoul avec son butin.

Saint-Gilles, comte de Tripoli, le même qui avoit porté la lance de J.-C. à Alexis, empereur des Grecs, mourut vers la fin de cette année, laissant le commandement de ses troupes à son neveu Bertrand, *Պերտրանդ*, homme guerrier et courageux : en outre il lui donna, par son testament, la propriété de la ville extérieure qu'il avoit fait construire devant Tripoli (1). Les troupes Chrétiennes qui étoient à Ablasta, ville située dans le canton de Tchahan, *Չահան* (2), exercèrent tant de cruautés et de vexations sur les malheureux habitans de cette ville, que ceux-ci, ne pouvant plus supporter ces injustices, tâchèrent de se venger. Pour cela ils appelèrent les Turcs à leur secours, et les reçurent secrètement dans la ville. Les Francs, instruits de ces dispositions hostiles, se retirèrent dans la citadelle. Peu de temps après, les habitans, réunis aux Turcs, se présentèrent devant la forteresse, et sommèrent les Francs de sortir, leur promettant de les laisser retourner chez eux en sûreté. Cette proposition transporta de fureur les soldats Chrétiens; ils menacèrent les habitans et se disposèrent au combat; mais; accablés par le nombre, ils périrent tous au nombre de trois cents. Ce fut ainsi que Dieu les punit des injustices et des cruautés qu'ils avoient commises. En effet, ils avoient dévasté les jardins et les champs, brûlé les arbres et les vignes, rendu les campagnes stériles et désertes. On ne voyoit plus ni joie ni satisfaction parmi les habitans; l'amitié, la confiance et la sincérité étoient étouffées dans leurs cœurs, parce que les chefs les contraignoient à se trahir mutuellement. Outre cela, ces soldats étrangers s'étoient emparés des biens ecclésiastiques; ils avoient fait fermer les églises, et charger de fers les ministres des autels; enfin, ils ne reconnoissoient plus ni justice ni religion, et on ne les regardoit que comme des hommes impies et sans mœurs. Leurs premiers chefs, qui étoient des hommes d'un grand mérite, n'existoient plus, et ceux qui les avoient remplacés étoient, au contraire, des hommes vils, avarés, et tout-à-fait méprisables.

Les Arabes vinrent cette année dans les environs d'Alep, au nombre de trente mille. Le brave Tancredé marcha bientôt à leur rencontre; dès le premier choc, il les mit en déroute, et il revint dans sa capitale avec un butin considérable.

L'an 555 de l'ère Arménienne (1106 de J.-C.), Djeghermisch périt dans une sanglante bataille qu'il livra à l'émir Persan Tcholi (3), *Չոլի*, qui remporta la victoire, et s'empara des villes de Mousoul et de Djézirèh,

(1) C'est-à-dire du château Pelerin. Mathieu parlera plus loin de la prise de Tripoli par Bertrand. Voy. ci-devant, note (2), p. 45. S. de S.

(2) C'est la ville appelée aujourd'hui par les Arméniens Albsdan, et par les Turcs Elbsdan

ou Elbosdan; elle est située sur le bord des sources du bras gauche du Séghan. Voyez Schamir, *Géographie*, page 145, et Ingigian, *ibid*, p. 278.

3) C'est le même qui est nommé par Abou'l-

ՃՂՆՐԱ (*Djézira*), il en laissa le gouvernement à Kilidj-Arslan, et lui confia aussi la garde du comte Baudouin qui étoit toujours prisonnier dans la première de ces villes. Kilidj-Arslan, après avoir pris possession de ces deux villes, vint assiéger Édesse, et, n'ayant pu la soumettre après plusieurs sanglants combats, il alla s'emparer de Kharran et des pays voisins, puis il retourna chez lui.

L'an 556 de l'ère Arménienne (1107 de J.-C.), le territoire de Mousoul devint le théâtre d'une guerre cruelle entre Kilidj-Arslan et l'émir Tcholi, qui, peu auparavant, étoient amis et alliés. Le nombre des hommes qui périrent dans les différens combats qui se livrèrent, est presque incalculable; mais enfin la victoire se décida pour Tcholi; Kilidj-Arslan resta sur le champ de bataille, et les débris de son armée se sauvèrent à Mélitène. Les Chrétiens le regrettèrent beaucoup, à cause de son affabilité et de ses autres bonnes qualités. Il laissa quatre fils qui s'emparèrent peu-à-peu des États de leur père.

L'an 557 de l'ère Arménienne (1108 de J.-C.), Joscefin racheta Baudouin d'Édesse, pour la somme de trente mille thahégans, et alla ensuite trouver le prince Arménien Kogh Vasil, qui le reçut avec beaucoup de plaisir, et le combla de présens. Baudouin se rendit, à la même époque, dans la ville de Raban, Ռաբան (1), qui appartenoit à Vasil; il y fit une levée de soldats. Ces deux chefs des Croisés y conclurent alors une alliance contre Tancrède, et appelèrent à leur secours l'émir Tcholi, qui vint aussitôt les joindre avec cinq mille cavaliers. Mais cette conduite scandaleuse de ces deux chefs Chrétiens ne plut point au peuple. Une simple dispute sur des domestiques étoit l'unique motif de cette guerre; voici ce qui y avoit donné lieu. Lorsque Baudouin fut pris par les Infidèles, sa suite passa au service de Tancrède; à son retour il voulut la reprendre, et Tancrède refusa de la lui rendre. Le prince Kogh Vasil se rendit auprès d'eux avec huit cents hommes, et interposa ses bons offices pour les réconcilier; mais tous ses efforts furent inutiles. L'empereur des Grecs donna aux deux princes ligués contre Tancrède un régiment de Patzinaces (2), Պաժնացիք, (*Bazenag*) qui se trouvoit à Msis, Միսիս (3). Tancrède s'y

féda جاولي سقاوو *Djawali (fils de) Sahawou*. Voyez *Annal. Mosl.*, tome III, p. 361. *S. de S.*

(1) Cette ville étoit située entre Kesoun et Marasch. Voy. Mikitar, *Diction. géogr.*

(2) Mathieu d'Édesse parle souvent de ce peuple et des guerres qu'il soutint contre l'empereur Grec; il étoit voisin de la Grèce Européenne, et je crois qu'il habitoit quelque partie de la Russie méridionale. En 538 de l'ère Arménienne, les Patzinaces firent une guerre cruelle à Alexis Ier. Notre auteur dit qu'ils étoient tous de très-braves archers, et qu'ils se battoient de dessus des charriots, avec une habileté

étonnante; il place leur pays au-delà du fleuve appelé Barassavnaïs, Պարասավնայիս. L'armée des Grecs qui étoit alors composée de 300,000 hommes levés chez plusieurs nations, parvint à mettre le feu à ces charriots, et remporta, par ce moyen, une victoire complète. Le roi des Patzinaces resta sur le champ de bataille, sa famille fut entièrement massacrée, et son royaume réduit en province Grecque; depuis cette époque les empereurs Grecs ne se servirent des soldats Patzinaces que pour les mettre en garnison dans les villes d'Asie et autres.

(3) C'est la ville de Mamesdia, Mampnes-

rendit de son côté avec son armée, composée de mille cavaliers et de beaucoup d'infanterie, et la guerre éclata bientôt; le premier engagement eut lieu entre les deux armées auprès de Tell-bascher, et il fut terrible. Ensuite, les Persans ayant pris part à l'action, ils se battirent avec beaucoup d'acharnement, et firent un grand carnage des soldats de Tancrede. Malgré cela le combat se soutint toujours avec la même opiniâtreté de part et d'autre : à la fin, Tancrede prit le dessus, passa au fil de l'épée la plus grande partie de l'armée de Tcholi, et rentra dans Antioche, après s'être rendu maître du bagage et de tous les effets de l'armée ennemie. Deux mille Chrétiens périrent dans cette journée. Baudouin, après sa défaite, se sauva dans la forteresse d'Areventan, Արև-շիրան (1), et Joscelin se réfugia dans son château de Tell-bascher.

La nouvelle de ces événemens jeta les habitans d'Édesse dans la plus grande inquiétude; ils s'imaginoient que Baudouin avoit péri dans le combat, et que leur ville alloit être soumise à Tancrede. Dans cette supposition, ils s'assemblèrent dans l'église de S.-Jean avec le *Babios* (2) des Francs, շիր-Պատարանի Փրահակաց, pour s'occuper de leur sort futur, et pour prier le comte d'Antioche de ne point leur donner pour gouverneur, Richard, qui les avoit déjà pillés. Les citoyens d'Édesse représentèrent au *Babios* les justes motifs qu'on avoit de craindre Richard, et voulurent que la forteresse fût gardée par des troupes Croisées et par des habitans de la ville. Mais dès le lendemain de cette assemblée, Joscelin et Baudouin arrivèrent; ils s'informèrent de ce qui s'étoit passé la veille, supposèrent des trahisons, scrutèrent la conduite de chaque individu, et firent périr un grand nombre d'innocens. Leur cruauté alla encore plus loin; ils voulurent faire crever les yeux à l'archevêque Arménien, nommé Étienne; mais les habitans obtinrent sa grâce pour vingt mille thahégans.

Les Arabes de la tribu de Para ou Pora, de laquelle étoit Job, rassemblèrent cette année de grandes forces, vinrent attaquer les Turcs, leur livrèrent de grands combats, et détruisirent toutes leurs forces. Ceux-ci ayant formé une nouvelle armée, livrèrent un autre combat, et remportèrent une victoire complète sur ces Arabes, qui se retirèrent près d'Alep, au nombre de cinquante mille, et demandèrent du secours à Tancrede: cependant au bout de quelques jours ils retournèrent chez eux.

L'an 558 de l'ère Arménienne (1109 de J.-C.), Baudouin, comte d'Édesse, et Joscelin, comte de Tell-bascher, firent une expédition contre

dia ou Mopsueste. Les Arabes la nomment *مامص*. Abou'lféda, *Tab. Syr.*, p. 69 et 135; Schultens, *Ind. geogr. in Vit. Salad. S. de S.*

(1) Areventan étoit une forteresse placée près de l'Euphrate, au couchant et près de la ville de Gouris; elle appartenoit à cette époque à

un prince Arménien nommé Pacarad. Voyez Ciamcian, *tom III, p. 40.*

C'est la même ville que les Arabes nomment *راوندان* Rawendan. Voyez Abou'lféda, *Tab. Syr.*, p. 121. *S. de S.*

(2) Voyez la note (1), ci-devant, p. 44.

la ville de Kharran, se proposant seulement de ravager les campagnes voisines. Il se trouvoit alors à Édesse un général Arménien nommé Ablasat, qui étoit fils de Dadjad (1), prince de Daron, et qui avoit servi sous les ordres de Vasil, mais qui, par suite de quelque mécontentement, avoit quitté le service de Vasil, et vivoit dans cette ville. Cet homme, renommé par son courage et ses talens militaires, partit avec cette expédition, et aussitôt qu'il fut arrivé devant les portes de Kharran, les troupes d'Édesse commencèrent à mettre le feu dans les campagnes; au même moment, l'armée des Turcs, composée de quinze mille cavaliers, arriva à l'improviste, et en tua cent cinquante personnes. Les troupes Chrétiennes, qui étoient peu nombreuses, prirent alors la fuite vers Édesse, et Ablasat, resté au milieu des Infidèles, alloit être enveloppé de toute part, mais bientôt il reprit courage, ranima ses soldats, et se battit comme un lion; il parvint à sauver son corps de troupes, et protégea la retraite des Chrétiens qui furent poursuivis jusqu'à Édesse. Ensuite Ablasat, peu satisfait de la conduite des Francs, retourna auprès de Vasil. Il avoit reçu dans cette affaire une blessure au bras, qui l'auroit fait périr sur le champ, si son armure ne l'avoit pas garanti de l'effet du coup.

Enfin, après dix ans de siège, la ville de Tripoli se décida à se rendre par capitulation. Baudouin, roi de Jérusalem, et Bertrand, neveu du célèbre comte Saint-Gilles la tenoient assiégée de fort près, et empêchoient que l'on n'y fit entrer des vivres. Cependant, les habitans, malgré le triste état où ils étoient réduits, ne vouloient pas se rendre à ces deux princes, et leur préféroient Tancrede d'Antioche; ils l'appelèrent donc à leur secours, promettant de lui remettre les clefs de la ville. Mais le roi et Bertrand, qui assiégeoient la ville depuis long-temps, prétendirent qu'elle leur appartenoit à bon droit, et se préparèrent en conséquence à faire la guerre au comte d'Antioche. Le patriarche et les évêques Latins parvinrent à rétablir la concorde entre eux, et déterminèrent Tancrede à retourner à Antioche. Alors Baudouin et Bertrand investirent la ville par terre et par mer, et la réduisirent à l'extrémité. Enfin elle fut prise d'assaut. On y fit un grand carnage, tous les biens des habitans furent pillés, et ceux d'entre eux qui échappèrent au tranchant du glaive, furent emmenés prisonniers en Europe.

L'an 559 de l'ère Arménienne (1110 de J.-C.), le comte d'Édesse voulut recommencer la guerre contre Tancrede: ce comte et Joscelin se conduisirent encore, dans cette circonstance, d'une manière bien indigne de princes Chrétiens. Ils appelèrent à leur secours un général Persan,

(1) Dadjad descendoit d'une ancienne famille d'Arménie appelée Mamigonienne, dont parle Moïse de Khorène, liv. II, ch. LXXVIII. Son fils Ablasat mourut en 1110 dans un combat donné en Cilicie contre les Scythes. *Ciamcian*, t. III,

page 31. *Daron*, *Suqnu*, étoit une province qu'on appeloit plus anciennement *Dourouperan*, *Տուրուպերան*, elle forme aujourd'hui le pachalik de Mousch, *Մուշ*, la principauté de Bitlis, et quelques autres États indépendans.

nommé *Mamdoud*, *ممدود* (1), homme puissant et cruel, qui étoit alors à Mousoul. Celui-ci répondit volontiers à leur appel, et s'avança jusqu'à Kharran avec une armée formidable. Là, il appela auprès de lui le comte d'Édesse, qui, effrayé des forces immenses de son allié, refusa de venir le joindre. Le Persan regarda ce refus comme une preuve d'un changement de la part du comte, et marcha aussitôt sur Édesse avec des intentions hostiles. Baudouin, informé de son dessein, dépêcha Joscelin pour demander du secours au roi de Jérusalem, qui étoit alors près de Beryte. Cependant les nombreuses troupes de Mamdoud occupoient toutes les plaines et les collines qui sont aux environs d'Édesse, et ce général fit encore venir, des contrées Orientales, de nouvelles levées d'hommes. Alors les habitans des campagnes qui environnent la ville se retirèrent ailleurs, et on ne vit plus dans toute cette contrée que des soldats ennemis. Les combats sanglans qu'on livroit ne faisoient qu'augmenter de jour en jour l'inquiétude des habitans d'Édesse, et, après cent jours de siège, ils furent réduits à la plus terrible consternation. Ils ne savoient plus quel parti prendre; fatigués par des combats continuels, privés des vivres nécessaires à leur subsistance, toujours renfermés dans l'enceinte de leurs murs, et environnés par des troupes barbares, qui tuoient tout ce qu'elles rencontroient, ils ne pouvoient pas supporter plus long-temps cet état de contrainte. Toutes les campagnes aux environs de la ville étoient remplies de cadavres, et tous les villages voisins, sans en excepter un seul, étoient brûlés. Outre cela, Mamdoud avoit encore reçu l'ordre de tout dévaster, de démolir les monastères qui étoient sur les montagnes, et même de détruire les jardins délicieux (2), plantés autour de la ville (3).

Pendant que la ville d'Édesse étoit dans ce triste état, les Croisés remportoient une grande victoire, prenoient d'assaut et saccageoient Beryte. Alors Joscelin, à la tête de son armée, marcha vers Edesse. Le roi et Bertrand, comte de Tripoli, se joignirent à lui avec leurs forces, et, tous ensemble, ils allèrent trouver Tancrede à Antioche. Par des sollicitations répétées, ils l'engagèrent à se mettre à la tête de ses troupes, et à se

(1) Je pense que c'est Mavdoud *مودود* fils d'Altountéghin ou Altountasch, dont parle Abou'lféda, *Annal. Mosl.*, tome III, p. 367, 379 et 383. Guillaume de Tyr le nomme *Menduc*; Albert d'Aix l'appelle *Malducus*. *Voy. Gest. Dei per Fr.*, tome Ier, p. 372 et 807. Son nom a été altéré de diverses manières par les historiens occidentaux. *Voy. les notes de Reiske sur Abou'lféda, Annal. Mosl.*, tome III, p. 720, et Wilken, *Comm. de bell. cruc. ex Abulf. hist.*, p. 50, note (k). *S. de S.*

(2) Mathieu se sert ici du mot *Trakhd*, *ترکهد*, Paradis. Ces jardins étoient situés

des trois côtés de la ville, celui du midi excepté; ils s'étendoient depuis les murs jusqu'à six heures de chemin.

(3) Ces jardins sont nommés par les Arabes *فردوس*, et au pluriel *فراذيس*. Le mot *فردوس* est, vraisemblablement, l'origine du mot Grec *παράδεισος*. *Voyez Reland, Dissert. miscell.*, tome II, p. 210. C'est sans doute parce que les Arabes nomment ces jardins *فراذيس*, que l'auteur Arménien a employé la dénomination que fait observer M. Cirbied. *S. de S.*

réunir à eux. Le prince Kogh Vasil et Abelkharib (1), autre Arménien qui commandoit à Bir, vinrent aussi les rejoindre avec leurs soldats. Toutes ces forces combinées se rassemblèrent d'abord à Samosate, et de-là se mirent en marche vers Édesse.

Lorsque Mamdoud apprit la marche des Chrétiens, il s'avança avec ses troupes ; mais déjà ceux-ci étoient campés près des portes d'Édesse, et se dispoioient à commencer le combat. Alors les Turcs se retirèrent vers Kharran, et pour faire tomber les Chrétiens dans une embuscade, ils les attirèrent à leur suite dans un pays que ceux-ci ne connoissoient pas bien. Les chefs des Croisés déjouèrent cette ruse, retournèrent sur leurs pas, et allèrent assiéger la forteresse de Schenav, *Շենավ* (2). Dans le même temps, Tancrede, informé d'un projet de trahison que méditoient quelques chefs, se retira avec ses troupes à Samosate, sur l'Euphrate. Bientôt le reste des troupes se mit en marche pour le rejoindre ; les habitans d'Édesse, ceux des villages et des campagnes en firent autant. Sur ces entrefaites, deux individus de l'armée des Francs, désertèrent, allèrent trouver Mamdoud, embrassèrent l'Islamisme, et donnèrent au général Turc des détails sur ce qui se passoit dans le camp des Chrétiens. Aussitôt, Mamdoud se met, à marches forcées, à la poursuite des Francs, et tue tout ce qu'il rencontre sur son passage, depuis Édesse jusqu'aux bords de l'Euphrate : toute cette contrée fut couverte de sang et de cadavres. Cependant, l'armée des Croisés avoit déjà traversé le fleuve. L'ennemi tourna alors toute sa rage sur les Chrétiens qui n'étoient point encore passés ; il les tua tous, et des ruisseaux de sang coulèrent dans l'Euphrate. Un grand nombre de ces malheureux périt dans le fleuve ; ceux qui savoient nager se jetoient dans l'eau pour gagner la rive opposée, mais ils étoient aussitôt assaillis par les ennemis. Ceux qui ne savoient pas nager se précipitoient aussi pour échapper au danger, et se noyoient promptement. Enfin, tout le monde tâchoit de s'enfuir dans les barques qui se trouvoient en cet endroit, et l'ennemi faisoit tous ses efforts pour les faire périr. Il y eut six de ces barques chargées de monde, qui coulèrent à fond dans cette journée. Après ce désastre, le territoire d'Édesse pillé et saccagé ne fut plus qu'un désert. Pendant ce massacre les chefs Croisés étoient sur l'autre rive ; ils voyoient avec douleur ce qui se passoit du côté opposé, et cela, sans pouvoir s'y opposer en aucune manière.

(1) D'après les historiens Arméniens il descendoit de la famille Balhav ou Parthe, qui subsista en Arménie jusqu'au XIIIe siècle ; lui et son frère Ligos, *Լիգոս*, avoient auparavant la seigneurie du château appelé Zovk, *Չովք*, et depuis l'an 1092 ils jouissoient de la principauté de Bir, *Բիր*, qu'ils avoient conquise

sur les Persans. Cette ville avoit été bâtie par le roi Sanadroug, *Սանադրուգ*. Si nous en croyons Ciamcian, ce sont ces mêmes princes qui ont construit la forteresse de Bir, dont une partie existe encore aujourd'hui.

(2) C'étoit une place forte située au nord-est et à trois heures de chemin de Kharran.

Après cela, Mamdoud se retira à Kharran, et de-là dans sa résidence avec des richesses immenses et un grand nombre de prisonniers; les troupes Chrétiennes, qui, au lieu de sauver Édesse, avoient été cause de sa perte et de son malheur, se retirèrent aussi dans leurs foyers, vaincues et honteuses. Le brave Tancrede, au contraire, marcha vers Alep, en investit la citadelle, nommée *Terib*, **Թերիբ** (1), et sans faire de mal à personne, il s'en empara après quelques jours de siège.

L'an 560 de l'ère Arménienne (1111 de J.-C.), Mamdoud vint, avec une armée formidable de Turcs, assiéger la forteresse de Tel-Kouran (2), **Թելկուրան**: Après plusieurs combats terribles il s'en rendit maître, et fit passer au fil de l'épée quarante Chrétiens qui s'y trouvoient. Il conquit ensuite Cavdetel, **Գավադեթել** (3), retourna de-là à Schenav, auprès de Many, **Մանի**, émir des Arabes, puis alla investir la forteresse de Tchoulman, **Չուլման** (4), située dans la contrée dépendante d'Édesse; là il fit venir de nouvelles troupes. L'émir Ahmadil (5), le sultan, chef des contrées Orientales (6), et le fils de Poursakh, **Սուրսախ** (7), y vinrent aussi

(1) Je pense que c'est **أثاريب** *Atharib*. Voy. Abou'lféda, *Annal. Mos.*, t. III, p. 37. *S. de S.*

(2) C'étoit un bourg fortifié qu'on appelle aujourd'hui *Telkouran*: il est situé à deux journées d'Édesse sur le mont Karadja, anciennement Siav-liar, **Սիավլիար**, ou Taurus de la Mésopotamie, **Տաուրուս Կարադճայ**:

(3) Bourg au sud-est et à six heures de marche de Bîr: il est aujourd'hui en ruines.

(4) Village habité par des Arabes, et situé au sud-est d'Édesse.

(5) Ce doit être Ilgazi qui vraisemblablement se nommoit *Ahmed-Ilgazi*. Albert d'Aix le nomme *Armigazi*, liv. XI, ch. XVI. Voy. *Gest. Dei per Fr.*, tome Ier, p. 362 et 366. C'est sans doute du nom d'*Ahmed Ilgazi* que vient le surnom d'*Ahmed-ili* donné à un seigneur dont il est question dans Abou'lféda, *Annal. Mosl.*, tome III, p. 563, et qui s'appelle *Aksankar*. Guillaume de Tyr parle ainsi d'Ilgazi: *Quidam infidelium potentissimus princeps, et apud suos valde formiaabilis, infelicis populi et perfida plebis, videlicet Turcomannorum dominus, Gazzi nomine, &c.* Voy. *Gest. Dei per Fr.*, tome Ier, p. 820. *S. de S.*

(6) Ce sultan des contrées orientales me paroit être Sokman, roi d'Arménie et de Khélat, surnommé *Kotbi* **قطبي** et *Schah-armen* **شاهارمن**. Voyez *Annal. Mosl.*, tome III, p. 327 et 377. Abou'lféda fixe le commencement de la dynastie des rois de Khélat, appelés *Schah-armen*, à l'an 493 de l'hégire (1100 de J.-C.) C'est,

je crois, le nom de *Schah-armen* qui a produit dans Albert d'Aix celui de *Samarga*: *Malducus*, dit-il, *Arongaldus, Armigazi et Samarga qui... Tur baysel* (c'est Tell-bascher) *obsederant... abhinc Antiochiam profecti sunt.* Voyez *Gest. Dei per Fr.*, tome Ier, p. 366.

M. Cirbied observe à ce sujet que les historiens Arméniens de cette époque donnent ordinairement le titre de sultan ou de prince d'Orient aux gouverneurs généraux qui résidoient à Tauris. Soukman, ajoute-t-il, tenoit alors cette place, et un de ses frères, appelé *Elkhazi*, avoit le commandement des troupes cantonnées en Arménie. Suivant les mêmes historiens, ce ne fut que vers l'an 1129 de J.-C. que Miran, fils d'Ibrahim, petit-fils du même Soukman, et arrière-petit-fils d'Artoukh, Scythe d'origine, se révolta contre le roi de Perse, s'empara des environs du lac de Van, et se déclara *Schah-armen*. M. Cirbied pense que Mathieu entend par sultan d'Orient le gouverneur général de l'Aderbidjan. L'an 1110, Mélik, frère de Mahmoud, roi de Perse, occupoit aussi cette province, et résidoit à Tauris en qualité de seigneur ou sultan d'Orient. *Ciamcian*, tome III, p. 42. *S. de S.*

(7) C'est *Aksankar Borsakhi*. Voy. les notes de Reiske sur les annales d'Abou'lféda, *tom. III*, p. 720. Cependant cet *Aksankar* n'étoit pas fils, mais bien affranchi de Boursak. Albert d'Aix le nomme *Arongaldus*. Voy. *Gest. Dei per Fr.*, tome Ier, p. 366. *S. de S.*

à la tête de leurs troupes. Après plusieurs conférences, ces chefs se rendirent à Saroudj, passèrent l'Euphrate, et vinrent dans les environs de Tell-bascher, et en firent le siège. Joscelin qui commandoit dans cette place, la défendit avec beaucoup de courage. Les ennemis, qui connoissoient son mérite et ses talens militaires, renoncèrent à leurs projets de conquête, et firent la paix avec lui. Après cela les chefs Musulmans tournèrent leurs pas vers la ville d'Antioche, et l'assiégèrent du côté de la forteresse de Schigar, **شجر** (1) : Alors Tancrede demanda des secours au roi Baudouin, à Bertrand, comte de Tripoli, et à Baudouin, comte d'Édesse. Les troupes de ces princes rencontrèrent l'ennemi près de Schigar, et lui présentèrent la bataille; mais les Turcs la refusèrent, décampèrent, et se retirèrent chez eux. Les chefs des Croisés en firent autant, et retournèrent chacun dans sa résidence.

Dans la même année, Soulman (2), **سولمان**, émir d'Orient, mourut subitement dans un voyage, et trouva la punition des maux qu'il avoit fait éprouver aux habitans de la province d'Édesse.

(1) Je conjecture que c'est **شجر** *Schaizeir*. Voyez Abou'lféda, *Tabl. Syr.* p. 110. *S. de S.*
 (2) C'est celui dont j'ai parlé dans la note (6), page 56. Abou'lféda le nomme **سولمان** ou **سولمان** *Sokman*, et rapporte sa mort à l'an 506 de l'hégire, 1112 de J.-C. *Annal. Mosl.*, tome III, p. 377. *S. de S.*

Afin de compléter cette Notice et de remplir le plan que nous nous sommes proposé, nous allons donner le texte de l'Extrait qu'on vient de lire. Pour la satisfaction des personnes qui cultivent l'étude de la langue Arménienne, nous y joindrons quelques notes historiques et critiques en cette langue.

Ե Լ Վ

ԼԱՏԻՆԱՑԻՈՑ ՅԵՐԵՒԵԼՍ,

ԸՍՏ ՆԵՒԵՔՈՒՇԱԿՄԸՆՆ՝

ՄԵԾԻՆ ՆԵՐՍԵՍԻՒ

Հանեալ ՚ի պատմական գրողացոց Մատթէոսի երիցու Ուրհայեցոյ՝ որ պահի ՚ի կայսերական Գրատան փարիզոյ .

՚ի լոյս ընծայեալ սրագրուք և ծանօթուքք ՚ի վր բնագրին , և Թարգմանուքք ՚ի Գաղղիական լեզու . ՚ի Յակովբայ Հասնայ ջրպետեան Եղեռացոյ , ՚ի դասառու Վարժապետէ Հայկազեան Բարբառոյ ՚ի դպրոցի Արևելեան լեզուաց ՚ի նոյն Գրատան :

՚ի Թողնականութեանս Հայոց շինե կատարեցաւ մարգարէութիւնս սքեյս՝ Ներսէսի (1) Հայոց Հայրապետի՝ զոր վն Հռոմլ

(1) Յամի ան իրք 400. Ին ըստ հաշուի Խորենացոյն , կամ 404. ըստ Սամուելի երիցու , և կամ 383. ըստ Ժամանակագրութեան Միքայէլ վրդպետի Չամչեանց՝ մեծն Ներսէս հայրապետ Հայոց , որդի Աթանազիենայ Թռն Յռուկան , և Հինգերորդ ծնունդ ՚ի Լուսաւորչէն՝ գումարեալ դասադարս Ծին Հայոց յիւր ում հայրապետական պալատի , գուշակեաց նոցա յառաջ քան զմահ իւր՝ զպազայ ելո Լատինացոց յարեկնս , և զայլ բանս կանխատեսուեց , և եթող զմն գրով ՚ի հայրապետական դիւանին :

Ապա ՚ի Քննական մերոյ նժգ. Մեքոպ երեց ՚ի Հողոց գեղջէ , ՚ի Վայոց ձորոյ , ՚ի Աիւնեաց Ծին , կամերով գրել լիակատար տեղեկուք զվարս և զպատ

մուքի կանխագէտ առնալ այսոյիկ , ՚ի խորոյ Վահանայ Մատրիկոնեան իշխանին Տարունոյ՝ եհան ՚ի դիւանէս սնտի զայնոսիկ բանս գուշակուեց , և զայլ մնացորդ գրուածս պատմութեանց ՚ի վր նր և Ծին Հայոց , և զմն պատճառատեալ կազմեաց ՚ի մի մատեան , սնտնանալ՝ վարք սքեյս մեծին Ներսէսի , և ընծայեաց իշխանին Վահանայ Մատրիկոնէի :

Ըստ վկայելոյ Մատթէոսի երիցու հարազատ պատմաբանին՝ Յովհաննէս կողեռն ստողաբաշխ՝ նախաձայնեաց և ետ ՚ի Քննականին Հայոց նձե . ՚ի Թագաւորութեն Յովհաննէսի Սքատայ , և ՚ի կաթողիկոսութեն Պետրոսի Գետադարձի՝ զայս գալուստ Լատինացոց յՍո յարևելից : Ապա Գրիգոր Վկայատէրն նա և

մայեցւոց եղիցն՝ ընդ Վախարարնն և ընդ Եղիսիմնն Հայոց աշխարհին : Եւ զոր նա՛ յառաջն խօսեցաւ՝ ահա՛ յայսմ ժամանակին տեսաք մեք (1) այօք մերողք : Եւ արդ՝ ՚ի ժամանակին այսմիկ եղև ելն Հռովմայեցւոց, և բացան դրունք Լատինացւոց ազգին : (2)

սոյն մարգարեական տեսութիւնք աղբեցեալ եղև և աւարտեաց զայն մտերմաց իւրոց : Հուսկ յետոյ իմաստուն շառաւիղն Պալ-հաւուհեաց, շուստաւ Չահն տանն Արամեան՝ սքն Ներսէս շարհալին կանխաբանաց կարգաւ ՚ի յողբնն Երեսիրոյ զարձակուծն արևմտեաց յարևելս, և զայլ աստուծոյ լինելունն անդ :

(1) Չմին ՚ի շահաւորագրուելոց պատմական գրութեանց նախնեաց մերոց՝ զվիպասանութի Մատթէոսի եջիցու Երեսուցւոյ բազմարդիւն հեղինակին ճանաչեմք որ սկիզբն արարեալ յամի ամ 1062. շարունակեաց յընթացս 76. ամաց՝ զպատմութն սկսեալ յամին քի 952. մինչ ՚ի 1131. կմ 1136. ամն ՚ի վր Հայոց, Կրաց, Յունաց, Պարսից, Արաբացւոց, և եղիցն Լատինացւոց, որոց և ինքն իսկ եղև ակնատես վկայ : Սա բովանդակեաց զայս շահնձայ պտուղ իւրոց վաստակոց բնմ տաժարմամբ, կարևոր տեղեկութիւնք, զգուշաւոր քննութիւնք, կարգաւ և ընդել բանիւք առ ՚ի դիւրաւ օժանդակել մտաց վերձանողի իւրոյ մատենի. այլ ը այս դիւրութիւնք ընկեցեալ գտանին ՚ի ձեռագիր բնագրին՝ զոր ունիմք աստ ՚ի Կայսերական Գրատան՝ բնմ կրկնութիւնք բառից, անկապակցութիւնք բանից և յոռու թիւնք հիւսնւածոց՝ որ մինչև ՚ի ռաւկական խորդութիւն միտիլ երևին : Այլ կամ է ինձ վարկանել զայս ամ վրիպանք՝ որո՞՞ք արտարեալ յազգուշութիւն համբակ գրագրաց, որք բնց ՚ի յաղաւարելոյ զցուցակ պարզ շարադրութիւն դարուն Մատթէոսի մուծին ՚ի ամին նա և զինչ ինչ

բանս հակասուեց. և զանցառութիւնք ՚ի բնց Թողին զտառս ինչ և զբառս ՚ի բնմ տեղին, մինչև տալ մեզ զնչ սակաւ տաժարմանաւ ուրեք ուրեք առ ՚ի յիմնաւ զհարազատ միտս բանից վաստակաւոր ծերունւոցս Մատթէոսի. զորքիսակ փոխանակ գրելոյ՝ [իշխանին Հայոց Թորոսի որդւոյ Կոստանդեայ] դնի ՚ի բնագրի մերուն, [իշխանին Հայոց Թորոսի որդւոյ Կոստանդնուպոլի Ծ] : և ՚ի յայլ տեղին փոխանակ ասելոյ՝ ՚ի [Սամուէաստ], գրի ՚ի [մատուսաթ], Նոյնի և բառքս [մի տեղ], փխնկ [մինչև տեղեալ Անիսար], փխնկ [նիկիսար. զայն մեղութիւն փխնկ զանմեղութիւն. զնիկ այս աս], փխնկ [զկնի այսր ամին]. և այլք անթիւք, ՚ի բնց Թողում յիշելոյ և զաղաւարտութիւն ամբողջ բանից և պարբերութեց՝ զոր ծանար լինէր մեզ և արտաքոյ մերոյ պայմանի՝ դնել աստ ՚ի կարգի. այլ՝ զոմանա միայն բերցուք յայնց ՚ի հետևեալ ծանոթութիւն : Եւ աղաչեմք զընթերցողս զանման ունիլ զմեզ ՚ի կամաւոր վրիպմանց ՚ի գրութեան հայրենեան նախնայն մերոյ, յորոց՝ յանկատար օրինակէն հանեալ ՚ի լյն ընծայեմք աստ հրամանաւ Կայսերական համալսարանին՝ զայն ամ՝ որ առ երս Լատինացւոց վերաբերին, և ինդրեմ եթէ հաճելի լինէր ձեզ՝ լցուցանել զթերութիւն ՚ի պարձանա Արամեան Գրականութե, և ՚ի փառաւորութիւն հայասէր աղին գաղղիոյ և իւրոց բնասիրաց :

(2) [Լատինացւոց ազգ] այսու տառնամբ նախնի հեղինակք Յոյնք և Հռովմայեցիք՝ առնուն զազգ ինչ և զգաւառ մերձ ՚ի Հռովմ. այլ ՚ի վերջին ժամանակն

Եւ ահա՛ յայսմ ամի շարժեալ եղև ամենայն Իտալիա՛ և Սպանիա՛ մինչև յԱփրիկէ՛ (1) և ՚ի Խորին ազգս Փրանկաց (2), և գրոհեալ անթիւ՛, անհամար և ահագին բազմութեամբ, և ահաւոր դասապետութեամբ որպէս զմարտի՛ որ ոչ Թուի՛, և կամ ուն զաւագ ծովու՛ որ ոչ քննի՛ ՚ի մտաց. և այսպիսի ահաւոր մեծութեամբ և բարձրագահ իշխանութեամբ ելեալ գային իշխանք աշխարհին Փրանկաց. և իւրաքանչիւրքս զօրօք իւրովք գային յօգնութիւն քրիստոնէից, և առ ՚ի փրկել յայլազգեաց զսուրբ քաղաքս Լըռուսաղէմ՛, և ազատել ՚ի Տաճկաց զսուրբ գերեզմանն աստուածընկալ:

Արք փառաւորք և Թագաւորազունք, հաւատով և անպաշտուէ՛ զարդարեալք էին, և մտեալք ՚ի գործս բարուԷ. և որոց անունսք էին այսոքիկ. Կոնդուփրէ՛ այր հզօր, որ էր յազգէ Թագաւորացն Հռովմայեցւոց, և նորին եղբայրն Սաղտին. էր և մեծ Կոման որ ասի Սեմուդ. Տատգրի բեռորդի նորս. և Կոման որ ասի Օնճիլ՛ այր ահարկու և փառաւոր. և Սուպէրթ՛ Երմանդաց (3) Կոման. և ապա միւս Սաղտինն. Գայր յետոյ և Կոման՛ որ Ղօսլին (4) ասի, այր քաջ և հզօր:

Արդ՛ այմբան արք հզօրք և պատերազմօղք գային սոքա ահագին բազմուէ՛ ուն զաստեղս երկնից. գային և զհետ սոցա

կայսեռուԷ Հռովմայ՛ զամ ազգս Իտալիոյ միակ անունամբ կոչէին [Լատինացի]. իսկ յետ տարածելոյ քրիստոնէութեան ը բոլոր եւրոպիա քարոզուէ վարդապետաց եպիսկոպոսին Հռովմայ՛ բոլոր ազգք արևմտեայք կոչեցան [Լատինացիք]. և են Թարկեալ մնացին ըստ հովուապետուԷ եպիսին Հռովմայ, ըստ որում և յառաջագոյն եւրօպիեալ էին ը տերուԷ կայսերաց մայրաքաղաքին Լատին աշխարհի: Մատթէոս Երեսացին նոյնպէ՛ և այլ հեղինակք հասարակօրէն այս ըհանաւոր անամբ ՚ի կեր արկեն դբառդ [Լատինացի]:

(1) Անունսնս [Ափրիկէ], պարտիմք իմանալ աստ զծովեզրեայ տեղին Սպանիոյ յատդիմանս Ափրիկէի մասին Ծի, և զերկիրն Լուսիտանացւոց:

(2) [Խորին ազգս Փրանկաց՛] այսոքիկ բառիւք Թուի մեզ՛ Թէ ծանուցանել կառի բազմս բրիւն հեղինակն մեր՛ զհիւսիսային ազգսն Եւրոպիայ. այսինքն՛ զԱնգլիացին, զԻվերիացին, զՍլեւոացին և զայլս: Այլ՛ զանունսղ [Փրանկ՛] Եւրոպացի հեղինակք առնուն փոխանակ ազգաց և աշխարհաց սկսեալ յեղբրաց Հռենոս դետոյ մինչ ՚ի միջերկրեայ նահանգս Գաղղիոյ. իսկ արևելեանս մատենագիրք առնուն փոխանակ բոլոր Եւրոպական ազգաց:

(3) [Երմանդիա], է մին ՚ի հիւսիսային գաւառաց Գաղղիոյ:

(4) Այսոքիկ յատուկ անունսք փոքրինչ տարբերին ՚ի բուն հնչմանս Եւրոպական լեզուաց ուն և ՚ի հանդիպոյ տեղանսին ՚ի բնագիրն ՚ի Գալլիական լեզու:

բիւրեւն եպիսկոպոստունք, քահանայք և սարկաւազունք. և մեծաւ աշխատութիւնս ճանապարհորդեալ ը հեռանիդ աշխարհսն Հռովմայեցոց, և չարաչար նեղութեամբք սնցանէին ը աշխարհսն Հունգարացոց (1), ը նեղ և ը դժոճար կապանսն նոց, և ժամանեալ հասանէին ՚ի սահմանս աշխարհին Իսկըզարաց, որ էր ը իշխանութիւն Ալէքսին Յունաց Թագաւորին. և այսպիսի ճանապարհորդութիւն հասանէին ՚ի մեծն Կոստանդինոպոլսիս : Եւ լուեալ զգալն նոց Թագաւորն Ալէքսան՝ առաքէր զգորս ըտդդեմ նոց ՚ի պատերազմ. և եղև ահագին կոտորուած յերկոցունց կողմանց, և արար վրանին փախստական զգորսն Յունաց. և յայնմ աւուր՝ եղև բիւրեւն արեանց հեղումն. և այսպիսի օրինակաւ ըտդ որ տեղի և սնցանէին՝ գային ան աշխարհք ՚ի վր նոց ՚ի պատերազմ, և տեղէին զնս բիւր չարչարանօք : Եւ լուեալ զայս ան Թագաւորն Ալէքսան վերացոյց զսուրն, և ոչ ետ զայլ պատերազմ ը նս, և ան բանակն առ հասարակ եկեալ իջաւ ՚ի դուռն Կոստանդնուպոլսոյ, և խնդրէին անցանել ը ծովն Սիլիստոս (2) :

Եւ Թագաւորն Ալէքսան արար սեր և միաբանսութիւն ը ան իշխանսն վրանկաց, և տարաւ զնս ՚ի սք Սոփիա՝ և ետ նոց զբիւր տուրս ոսկոյ և արծաթոյ. և նոքա՛ երդուան նմա՛, զի զան՝ գաւառսն՝ որք յառաջն լեալ էին Հռոմոնց՝ Թափել ՚ի Վարսից, և առ զայս Թագաւորին Ալէքսի. և աշխարհքն Վարսից և (3) Արաբկաց՝ եղիցին ազգին վրանկաց. և այսպիսի դաւանութիւն խաչի՛ և աւետարանա՛ն՝ զկապ և զերդումն եղին անընդամենի կապանօք. և առեալ զգորս և զիշխանս ՚ի Թագաւորէն՝ նաւեցին ը մեծն Սիլիստոս, և հասեալ բազմութիւն բանակաւն ՚ի քաղաքն՝ որ կոչի նիկիա մօտ ՚ի ծովն Սիլիստէ :

Եւ յայնժամ ան զօրքն Վարսից ժողովեցան ՚ի վր զօրացն վրանկաց՝ որ բանակեալ էին ՚ի սահմանս յայտոսիկ, և արարին պատերազմ ը նս. և յայնժամ զօրքն վրանկաց յաղթեցին զօրացն Վարսից, և արարին զնս փախստականս, և

(1) ՚ի բնագրին մեր դնի [(Սևագոց) :
 (2) [Սիլիստոս] մասնագիրք մեր ՚ի
 կի ՚ի առնուն զայս բառ ՚ի տեղիս տեղիս ոչ
 միայն փոխանակ մեծին [Սիլիստու, այլ և
 միջերկրական ծովուն ոչ աստ, և ևս այլ
 լոց ծովուն՝ որք հաղորդակցին ը Սիլիստէ :
 (3) [Արաբկաց] այսինքն Արաբաց
 ւոց :

յարձակեցան սրով զՏեա նց, և արեամբ լցին զերկիրն . և պատերազմեալ ՚ի վերայ քաղաքին՝ Նիկիայ սրով առին զայս, և կոտորեցին զամ անհաւատսն : Եւ յայսժամ այլազգիքն գնացին ՚ի ճիշկանս (1) առ Սուլթանս Խլիճաւանս (2) յորժամ պատերազմեր նա՛ ՚ի վր քաղաքին Սելտինոյ, և զայս ամ ազդարարին նմա՛ . և նորա արարեալ ժողովս անթիւ՛ բազմուք՝ գայր ՚ի վր Վրանկ զօրացն ՚ի գաւառին Նիկիայ . և եղեն սաստիկ պատերազմ յերկոցունց (3) կողմանց և անխնայ կոտորուածք . զի քաջապէս յարձակեցան ՚ի վերայ միմեանց, և գազանաբար քաղիւնցին զձաւատ պատերազմացն . և ՚ի փայլատակմանէ՛ սաղաւարտիցն, և ՚ի շաչելոյ զրահիցն, և ՚ի ճայթմանէ՛ աղեղանցն՝ եղեն Վուսմարեալք ամ բազմութիւնք զօրացն այլազգեաց . վն զի ՚ի սաստկուէ՛ ձայնիցն՝ դողայր երկիրն, և ՚ի շաչեալ նետիցն՝ երիվարքն սասանէին . իսկ որ արեականքն էին՝ քաջք ը քաջս ելանէին, և ուն զկորուստ առիւծուց յանխնայ կոփէին զմիմեանս . և էր օրն այս՝ օր մեծ և ահագին յորում եղև այս առաջին պատերազմ . վն զի վաթսուն բիւրօք պատերազմեր Սուլթանս ը ապն Վրանկաց . և ՚ի վր այնքան պատերազմողաց՝ յաղթեցին զօրքն Վրանկաց զօրացն Վարսից, և արարին զիս փախստականս ահաւոր և սաստիկ կոտորուածովք, և ծածկեալ եղև դատըս դիակամբք մեռելովք . և առին բիւրս բիւրոց աւար և գերութիւն . և թիւ՛ ոչ գոյր սակոյ և արծաթոյ՝ զորս առին ՚ի Վարսից :

Եւ զկնի երից աւուրց՝ դարձեալ Սուլթանս արար երկրորդ ժողով, և ահագին բազմուք գայր ՚ի վր Վրանկ զօրացն, և արարին պատերազմ ահաւոր և սաստիկ քան զառաջինս . այլ զօրքն Վրանկաց զսոյն բարկուի արկին ՚ի վր զօրացն Վարսից,

(1) [՚ի ճիշկանս], այսինքն՝ բողոք առնել :
 (2) [Խլիճաւանս] էր որդի ուրումն Սուլթանայ որդւոյ Դուլմայ ամիրայիս ՚ի Նիկիայ քաղաքէն Բիւթանացոց : Յառաջ քան զարշաւանս Մելիք շահին Պարսից յարեւմուտս Ասիոյ՝ Սուլթանս

Տայր իւր էր ամիրայ Ատոխքայ . իսկ ինքն Խլիճաւանս ՚ի գալստ արեւմտեաց յարեւելս՝ էր ամիրայ Նիկիայ քաղաքի, և գնացեալ էր յայսժամ ՚ի պաշարել զՄելտինէ քաղաքն այն է Մալաթիա :
 (3) ՚ի բնագրին՝ երկոցունս :

և սաստիկ կոտորուճածովք և գերուքք հասնին զսո յայն օճէ, և ետուն զլիկիտի՛ն ՚ի ձեռս Հոռոմոց թագաւորին Ալէքսի:

Դարձեալ՝ ՚ի թուականուէս Հայոց յամին շխղ. և ՚ի յաւուրս հայրապետացն Հայոց տեր Աւստրամայ (1), և տեր Բարսղի, և ՚ի թագաւորութեանն (Գրուայ Ալէքսի արքայի) շարժեալ եղև բանակն Հոռոմայեցւոց անհամար բազմուքն իբրև քիւրս յետուն. և զայս թղթով անդ արարին իշխանին Ուրհայոյ (Թորոսի) (2), և մեծ իշխանին Հայոց Կոստանդեայ որդւոյ Սուբենի՛ (3) որ ունէր զՏորոս լեառն և զԿոստանու ՚ի Սարապի օճ, որ և բնի գաւառաց տիրեալ էր, և ՚ի զօրացն Գաղկայ էր եկեալ:

Եւ զօրքն, Փրանկաց բնի նեղուք ճանապարհ արարեալ է օն Բիւթանացւոց, և անցեալ բանակաւն իւրեանց ընդ սահմանս ընդարձակ գաւառաց՝ հասանէին ՚ի դժոճար վայրս լեռանցն Տորոսի. և յետոյ խաղացեալ անցին բազմուք բանակին ընդ նեղ կապանսն նորա. և քաջով ը Կիլիկիայ անցին ապա ը Տրոլադա՛ որ է Անաւարդա (4), և հասնին ՚ի քաղաքն Անտիոք (5). և ասագին բազմուք բանակեալ ՚ի վր նր, և լցեալ զլայնատարած դաշտ նորա՛ արդելին ՚ի քաղաքն

(1) Ի բազիրն՝ [Վայկիամա]:

(2) [Թորոս՝] էր որդի Հայ իշխանի ուրումն Հիթուս՝ անուն, և արարեալ էր բնի ծառայուէն կայսերացն Յուսաց:

(3) [Ռուբեն՝] էր աղագիսն և զօրապետ Գաղկայ երկրորդի Բագրատունւոյ վերջոց թագաւորին մեծին Հայոց. սա կանգնեաց քաղուք իւրով զչորրորդ գաւառանն Հայկազնեայ թագաւորուէն Ռուբենեանց ՚ի Կիլիկիայ աշխարհ, այնէ՛ Խարամանիս, տիրելով զառաջինն հիւսիսային կողմաց լեռինն Տորոսի, այսինքն ամրոցացն Կոստանուայ և Բարձրերդի, և աշխարհին Մարապայ հանդերձ Կոստանու քաղաքաւ իւրով. հուռի յետոյ արշաւեալ ՚ի նոյն լայնատարած լեառն Տորոսի՛ կալաւ անդ զղլեակն Կոռոմոզով և զայլ անառիկ տեղիս: Յետ տիրապետելոյ այսոցիկ աշ-

խարհաց յամն հարեալսնսն՝ մեռաւ Ռուբեն յամն 1095. և եթող զիշխանութիւն հաստատեալ յանուն իւր՝ որդւոց իւրում Կոստանդեայ: Սա եղև արժանաւոր ժառանգ տերուէ, իմաստուէ, քաջուէ և բարեպաշտուէ հօր իւրոյ. սա կանգնեաց զգաւապետ շինուածն, էառ ՚ի Յուսաց զանուանի բերդն Վահկայ, և զայլ բազում ամրոցն, գիւղոս և քաղաքս լեռինն Տորոսի. և պայազատեալ զազ իւր ՚ի Կիլիկիայ ամն հինգ՝ մեռաւ Թողով զիշխանութիւն Ռուբենեանց որդւոյ իւրում Թորոսի: Տէս և զԿոստանու լեռն ՚ի հեռեւեալ երեսն՝ ՚ի վր Օչնի:

(4) [Անաւարդա՝] կոչի այժմ ՚ի Տաճկաց Այսղարպէ:

(5) [Անտիոք՝] սնն է մեծն կամ Անտիոք Աորոց:

զգործապետան Պարսից զԱղուսիան՝ (1) հանդերձ զօրօքս իւր-
ոյք, և սաստիկ պատերազմաւ պաշարեցին զքաղաքս զա-
միսս տաան:

Եւ լուեալ զայս ան շրջակայ եշխանաց Պարսից մեծաւ
հանդիսիւք գային ՚ի պատերազմ ՚ի վերայ Փրանկ զօրացս.
Իսկ սորա՛ անօթով դարձուցանէին զան՝ Թշնամիս իւրեանց:

Եւ յայսմ աւուրս՝ եղև դարձեալ ժողով յայլազգեաց.
Դաւիշիք (2) և Ափրիկեցիք հանդերձ ամենայս ծովեղերօքս,
Լըրուաղէմ և ամենայս սահմանակիցքս Սեսրայ, Հալպայ
և Հեմսու միւշև ՚ի մեծ դեան Լըփրատ. և խաղացին անթիւ՛
և անհամար բաղնուք ՚ի վերայ զօրացս Փրանկաց. և յորժամ
լուան սորա՛ զգալն այլազգեաց՝ վառեցին զգօրս իւրեանց,
և ելին ընդդէմ նոցա. և Պեմսուդն՝ որ էր այր քաղ և
պատերազմօղ, և Օնիիս նոյսպէս, իբրև զառիւծ յարձա-
կեցան տաան հաղարօք ՚ի վերայ տաան բիւրոյ նոցա ՚ի սահ-
մանս Անտիոբայ, և ասագին յաղթուք դարձուցին ՚ի փա-
խուստ, և արարին զսաստիկ կոտորածս ՚ի զօրսն Պարսից:

Դարձեալ ամիրայս Սուբանս, որդի Արուսիան՝ այր քաղ
և պատերազմօղ, նաև տերն Դաւիշաց՝ որ էր ամիրայ մեծ և
փառաւոր, արարին ժողովս ՚ի Թուրք զօրաց որ ՚ի Սոլ, և
յամենայս աշխարհէն Բաբելայցոց՝ իբրև բիւրս երեք, և
եկին ՚ի վերայ Փրանկ բանակին: Յայսժամ մեծատոււնքս
Ստրոփրէ և այլք՝ եօթս հաղարօք փացին ընդդէմ այլազ-
եացս ՚ի սահմանս Հալպայ, և արարին սաստիկ պատերազմ:
Իսկ ամիրայս Դաւիշաց՝ որ ասի Տուղ Տեկին ՚ի դիմի հարաւ
Ստրոփրէի առն քաղի, և Թոոյց զնա՛ ՚ի ձեռնս. բայց՝ զզգեսա
սորա երկաթեղէն՝ ոչ կարաց պատառել. և ոչ ինքն փաց
անվասս: Եւ յայսժամ զգօրսն այլազգեաց դարձուցին ՚ի յետս
զօրքն Փրանկաց, և զհետ մտեալ՝ և զսուր ՚ի գործ արկեալ
արարին զսոսա փախստականս, և ինքեանք դարձան մեծաւ
յաղթուք ՚ի բանակն իւրեանց:

Իսկ ՚ի բաղնութեւէ զօրացս՝ նեղէին ՚ի կերակրոց. և

(1) [Աղուսիան՝] էր միս ՚ի զօրացե- | սուցեալ ՚ի անսէ՛ ամիրայ Անտիոբայ:
տաց Մէշիք շահն Պարսից, և էր կա- | (2) [Դաւիշիք՝] այսինքնէ՛ Դամակացիք,
յայսժամ

յայտժամ իշխանքն որք կային բնակեալ ՚ի Տորոս լեանն, Վոս-
տանդին որդի Սուբենի, և երկրորդ իշխանն Ռազունի, և
երրորդ իշխանն Օշին (1), սոքա՛ զամ կարիս կերակրոյ առաք-
էին առ զօրսպետան փրանկաս. Վոյսպէս և վանորայքն Սեա-
լերին կերակրօք օգնէին նոցա. և ամենայն ազգք հաւատացե-
լոց բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա: Վաև յայտժամ

(1) [Օշին և Բազունի] էին եղբարք
և Հայկաղնեայ իշխանք Մայրեաց Չուր
բերդին ՚ի Արցախ աշխարհի մերձ ՚ի
Գանձակ. այլ կորուստներով զհայրենի
ժառանգութի իւրեանց՝ եկին առ կայ-
սերն Յուսայ հանդերձ փոքր եղբարք
իւրեանց Հայկոմ, և պատուեցան ՚ի
կայսերէն Նիկիփորայ երրորդէ, և սոսա-
ցան զտերուհին Տարսնա քաղաքի հանդերձ
Լամբրոն ամրոցաւ և այլ շքակալ տեղ-
եօք:

Յամի տնս 1085. ՚ի գնախ կայսեր Ալէք-
սի առաջոց ՚ի պատերազմ յիտալիա
քղև Հոռերդոսի դքսին Լոնգորարոսաց-
ւոց՝ գնացին ըսդ նմա և Օշին և Հայկոմ
զօրօք իւրեանց, և ցուցին անդ զերեւելի
քաջութիւն, մինչև մեծարեղկայսեր զիշխա-
նըն Օշին սեբաստոս անունամբ և տալ
զայլ պատիւն եղբօր իւրոյ Հայկոմայ:
Առքա ըստ հրամանի մեծ իշխանին Հայոց
Կոստանդեայ առաջոց որդւոյ Ռուբենի
առաջայ՝ բնմ օգնութիւն արարին Լատի-
նացւոց ՚ի գալ նց յարևելս. նոյնպէ և
վանորայք Հայոց, եպիսկոպոսունք և ամ
երևելի անձինք ազգին ըստ կարեաց
իւրեանց՝ զպաշարս կերակրոյ և պատե-
րազմական հանդերձից բարձեալ՝ առա-
քեցին նց և բնմ նպաստս արարին առ ՚ի
յառնուլ զքաղաքն Անտիոք: Իսկ Լա-
տինացիք ՚ի չտրահակալուի այսոցիկ բա-
րերարուեց և առաքեցին հրեշտակօք առ
իշխանն Կոստանդին զգարդ հիւսիստո-
սական պատնէյ Հոռովմայեցւոց՝ հան-
դերձ բազում պատարագօք և ընծայիւք

վն իւր, և վն երևելի անձանց ազգին
իւրոյ: Յետոյ ՚ի տեւել Լատինացւոց յար-
ևելս՝ այս սեր բարեկամուէ մեծացաւ և օ
քան զևս ՚ի մեջ հայոց և Եւրոպացւոց
վն միականուէ ՚ի հաւատս և յիրս քա-
ղաքական կառավարուէ, և յառնուին
վանառականութեան. ոպ և ցուցանի ՚ի
պատմութեց Հայոց և Լատինացւոց այն-
ոցիկ դարուց, և ՚ի Թագաւորական հրո-
վարտակէ միոյ՝ տոնեալ ՚ի 23. դեկտեմբե-
րի՝ յամի Թոնականուէ Հայոց ցլէ ՚ի
Լեւոն երրորդէ Թագաւորէն մերմէ. նաև
՚ի կոստակէ ինչ տոնեալ յամի տնս 1584.
՚ի Գրիգորէ երեքտասաներորդէ հոյնա-
պետէն Հոռովմայ: Իմաստուն քահանայ-
ապետս այս բնց ՚ի բնմ բանից կերպ
կերպ գովուեց՝ ասէ անդ այսպէս, * Յիբա-
ւի, մեծ է յոյժ ազգ Հայոց, և գոզեա
անհամար Թոնով ՚ի սիիւռս տարածեալ,
անունամբ և հնուք հոգեակաւոր հանդի-
սացեալ, և քրիստոսական հաւատոց
ուսմամբ և հաստատուէ՝ գեր ՚ի վերոյ
քան զհասուր ազգս արևելից գովարան-
եալ*: Ապա խօսելով զսիրայ և զբարե-
րարութեց Հայոց դէպ առ Լատինացին ՚ի
գալ նց յարևելս՝ յարէ զայսոսիկ բանս.*
Ոչինչ ազգ և ոչինչ ժողովուրդ այսպէս
ինքնայոժար և աշալուրջ եցեւեցաւ առ
՚ի օգնութիւնս մատուցանել նց որպէս
զազն Հայոց, որք արամբք, երկվարօք,
զիւնուք, Թոշակօք, խորհրդովք և վեր-
ջապիւն ամ գործովք ձեռնառու, զօրավիգն
և հաւատարիմ եղին յոյժ առ քրիստոն-
եայս ՚ի կրօնական պատերազմին այնմիկ*:

առ ՚ի չգոյէ կերակրոյ՝ մահ և ցաւք անկեալ էին ՚ի բանաին փրանկաց , որ ՚ի յեօթն մասէն՝ մի մասն պակասեալ լինէր . այլև ամենեքին կային մեծաւ պանդխտութիւնք . բայց՝ ողորմու թիւնն այ ոչ ՚ի բացեայ թողոյր զսոսա . այլ՝ հովուէր հայրախնամ սիրով որպէս զբանակ որդւոցն Եւրայելի ՚ի յանապատին :

Եւ եղև այս ինչ ՚ի Թուականութեանն Հայոց շխե . զի եկեալ Լոմն մի անուն Պաղտին հարիւր ձիաւորօք , էառ զբազաքն որ կոչի (Թլլաւաշար (1) :

Եւ լուեալ զայս իշխանն Հռոմոց (Թորոս՝ որ էր ՚ի բաղաքն Ուրհայ , լցեալ եղև մեծաւ ուրախութիւնք և առաքեաց առ Լոմնն փրանկաց ՚ի (Թլլաւաշար՝ կոչեաց զնա՝ գալ առ ինքն յօգնուի ընդդէմ Թշամեաց իւրոց , և վնճեղութեանցն՝ զոր ունէր ՚ի մօտաւոր ամիրայիցն . և եկեալ Լոմնն պաղտին վաթսուն ձիաւորօք՝ ելին բազմութիւնք բաղաքին ընդ առաջ նորա , և մեծաւ ուրախութիւնք արկին զնա՝ ՚ի բաղաքն . և եղև ուրախութիւն մեծ ամ հաւատացելոց . և արար կիւրապաղատն (Թորոս քոյմ սէր և տուրս առ Լոմնն , և հաստատեաց միաբանութիւն ընդ նմա՝ : և եկեալ ապա իշխանն Հայոց ՚ի Եւրայելոյ՝ որ ասի Լոստանդին :

Եւ զինի սակաւ աւուրց՝ հանէ զսոսա կիւրապաղատն ՚ի պատերազմ ՚ի վերայ Սամուսայ ընդ Պալղուի ամիրային . և զօրք բաղաքին , և ամենայն հետեակ զօրք գաւառին զհետ փրանկաց քնացին ՚ի Սամուսա . և քոյմ զօրօք արարին ալանի (2) զորուց շէսս , և (Թուրքքն ոչ համարձակեցան ելանել ՚ի պատերազմ . ապա միաբան ՚ի յալանի մտին ամենայն զօրքն բրիտանից . և տեսեալ զօրացն (Թուրքաց՝ և ելեալ երեք հարիւր ձիաւորօք ՚ի վերայ նոցա , յաղթեցին ամենայն զօրացն , և արարին փախստական զփրանկան և զամենայն գաւառացիսն , և ՚ի Սամուսայ մինչև ՚ի (Թին՝ (3) եղև

(1) [Թլլաւաշար՝ էր բաղաք ինչ Հայոց ՚ի Եւրայելոց աշխարհ մօտ ՚ի Հրօսկայ ՚ի հարաւ . ՚ի հսումն կոչէր նաև Թիւրքապոլսոց բաղաք , այլ այժմ է աւերակ :

(2) [Ալանի առնել՝] այսինքն աւար առնել :

(3) [Թին կմ Թի՝] է գուցէ Թիւ Համառուն աւանն յարեւելս Սաւարդայ ուր ժամաւ հեռի :

սաստիկ կոտորուճած իբր երկու հազարաց իսկ Վոստանդին (1) և Վոմնն հասան ՚ի յՍլւրհայ առ թորոս կիւրապաղատն . և այն եղև յերկրորդ շաբաթի աղուհացիցն :

Իսկ յորժամ եկն Վոմնն Վաղտին ՚ի յՍլւրհայ , յայնժամ յարեան արք նենգաւորք և չարախորհուրդք՝ արարին միաբանութիւն ըսդ Վոմնն վանս զի սպանցեն զթորոս կիւրապաղատն . այլ՝ այն ոչ վայելէր գործոց երախտեաց նորա . վանս զի ՚ի ձեռն հանձարեղ իմաստուէ նորա , և արուեստաւոր հնարաւորուէ , և բունս զօրութեան նորա՝ եղև ազատեալ Սլւրհայ՝ ՚ի հարկաւորութենէ և ՚ի ծառայութենէ չար և դառնացեալ ազգին Տաճկաց : Իսկ ՚ի յայսմ աւուրս՝ արք քառասուն եղեն միաբանեալք ՚ի խորհուրդն (Յուդայի), և ՚ի դիշերի գնացին առ Վոմնն Վաղտին , այն՝ որ էր եղբայր Վոմնն փրէի Վոմնին , և միաբանեցին զսա՝ ՚ի չար խորհուրդս իւրեանց , և խոստացան տալ զՍլւրհայ ՚ի ձեռս նորա , և նա՝ հաւանեցաւ չար խորհրդոց նոցա . միաբանեցուցին և զԴիւսիանն Հայոց զՎոստանդին , և զամենայն բազմուի բաղաքին ՚ի վերայ կիւրապաղատին թորոսի յաւուր կիւրակէի , և արարին այլափ զամենայն տունսն իշխանաւորաց նր՝ , և առին զվերին կլայն յաւուր երկուշաբաթի . ժողովեցան ապա ՚ի վր ներքին կլային ուր ինքն էր , և սաստկապէս պատերազմէին ՚ի վերայ նորա . և նորա անձարացեալ խնդրեաց զերդուճն ՚ի նոցանէ՝ զի մի՛ մեղիցեն նմա՝ , եթէ նա՛ տացէ զկլայն և զբաղաքն ՚ի նս և ապա ինքն և կին իւր գնացեն ՚ի Սելտինէ . և հանեալ առ նոսա զՎարազայ սբ նշանն , և զՍաբենեացն , և նոքօք երդուճաւ Վոմնն ՚ի մէջ կիկեղեցոյ սբց առաքելոցն , ոչ մեղանչել նմա՝ , երդուճաւ և ՚ի հրեշտակաւեանն , և ՚ի հրեշտակնն , և ՚ի մարգարեանն , և ՚ի նահապետանն , և ՚ի սբ առաքելանն , և ՚ի սբ հայրապետանն , և ՚ի դասս ան մարտիրոսաց՝ զոր թղթով գրեալ էր թորոսի առ Վոմնն . և նորա երդուճեալ այս ան սբ վքս՝ տայր յայնժամ թորոս զկլայն ՚ի նս . Վաղտինն և այլ իշխանք բաղաքին մտին անդ յաւուր երեք շաբաթի ՚ի տունի սբ քառասունիցն :

(1) [Վոստանդին՝] էր Հայկազունի իշխան ոմն Բերդաբաղաքին Կարկառայ առ Եփրատացի մտ ՚ի Հասանմանուր :

Եւ յետոյ արարին քաղաքացիքն սաստիկ ժողով 'ի վերայ թորոսն, և սրովք և բրօք կախեալ ընկեցին զնա' 'ի պարսպէն 'ի մէջ բազմամբոս խուխային, և առ հասարակ դիմել միաբան 'ի վերայ նորա չարաչար մահուամբ և բազմախոց սուսերօք սպանին, և արարին մեղս մեծամեծս առաջի նոյ. և պարան կապեցին 'ի յոտս նորա, և խայտառակամօք բարչեցին զնա ընդ քաղաքամեջն: Եւ յայսմ առուր ուրացան զերդուսն զոր եղին, և յետ այսորիկ' ետուն զՍլրհայ 'ի ձեռս Պաղտին կոմսին:

Յայսմ ամի գայր բազում զօրօք ասպասալարն Պարկիտարուխն (1) Պարսից Սուլթանին՝ որ ասն կուրապաղատ (2). խաղայր սա ահագին բազմութիւն առ 'ի առնել զպատերազմ ընդ զօրն փրանկաց, և եկեալ բանակեցաւ 'ի դուռն Սլրհայոյ, և կացեալ բազում զօրօքն մինչև յառուրս հնչոց' և կերեալ պամենայն արտորայն, զպատերազմ յարուցանէր 'ի վերայ քաղաքին. և եղև ժողով բազմութե զօրաց առ նա: Եւ զինքն բառասուն առուրց' գայր առ կուրապաղատն՝ որդի Էդուսիանին Լյուսիոբայ ամիրային, և անկեալ յոտս նորա՝ աղաչէր գալ օգնել ինքեանց, և սլատմեաց նմա վասն փրանկ բանակին՝ թէ սակաւ է, և սովաբեկ:

Եւ ահա յայսմ ամի շարժեալ եղև ամ Խորասան յարևելից մինչ 'ի մուսս արևու, և 'ի Սարայ մինչև 'ի Բաբելոն, Յունաց և արևելից կողմունք, աշխարհս Վանկաց, և ամ ծովեզրեայք, և յարուսաղէմէ մինչև ցանապատն՝ ժողովեալք ժողովեցան ձիաւորք ութուն բիւրք, և հետևակ զօրք՝ երեսուն. որք գնային և խաղային խոռխտալով, և լցեալ զդաշտս և զբարձունս՝ ահաւոր հպարտութեամբ հասանէին 'ի վերայ փրանկ զօրացն 'ի դուռն Լյուսիոբայ: Բայց՝ Լյուստոնաձոնց կամեցաւ կորուսանել զսակաւ զօրնս՝ Բրիտանից. այլ՝ հովիւնեալ սլահէր զոտսս որպէս զբանակ որդւոցն Խարայելի:

(1) [Պարկիտարուխ] ձայնի 'ի Պարսից նաև [Պարթարուխ] կամ [Պէրիարուխ], էր որդի Մելիք շահին, որդւոց Ալիաշահայ և եղբոր Տուրքիայ՝ որ էր 'ի Սլրհայի ցեղէ թուրքաց, և նշկահեալ յԱրա-

բացոց՝ կանգնաց զՍլրհայի կենս թագաւորութի Պարսից: (2) [կուրապաղատ] ասի 'ի Պարսից [Բուրպաղատ]:

Արդ՝ մինչ դեռ 'ի բացեայ՝ էին զօրք այլազգեացն՝ մի ոմն յիշխանաց քաղաքին հասնեալ՝ 'ի գիշերն մարդ առ Սեմուհայ, և առ այլ իշխանսն Փրանկաց, և խնդրեաց զիւր հայրենիսն, և առեալ 'ի նոցանէ զերդուհն, և գաղտաբար 'ի գիշերն տայր զԱստիոք քաղաքն 'ի ձեռս Սեմուհայ. և բացեալ զդուհն 'ի պարիսսն՝ էած (1) զսա՛ 'ի կլայն, և ամբ բանակն Փրանկաց եմուտ յայնժամ 'ի քաղաքն Աստիոք. և ընդ առաւօտն ամենայն զօրքն միաբան հսչեցուցին զփողս եղջերաց իւրեանց. և լուեալ զայս այլազգիքն ամենեքիս՝ եղեն գումարեալք. այլ՝ ոչ գիտէին զփախչիլն 'ի յահէս. և յայնժամ սուր 'ի գործ արկեալ զօրքն Փրանկաց՝ արարին սաստիկ կոտորոճածս՝ ինոսա. և ամիրայն Աղուսիան փախեալ 'ի քղքէս և սպանաւ 'ի գիւղացեայ մանգաղաւ հատեալ զգլուխնորս:

Աւարդ՝ այսպիսի օրինակաւ առեալ եղև քաղաքն Աստիոք, որ և 'ի Հայոց ազգէս առեալ եղև: Իսկ մնացեալ այլազգիքն ժողովեցան 'ի կլայն, և տային պատերազմ ընդ զօրսն Փրանկաց. և զինքն երից աւուրց՝ հասանէր բանակն Վարսից զօրաց, որ շրջապատեալ զբանակ Փրանկայն՝ նեղեր ինոսա, և զբազում վտանգս հասուցանէր նոցա 'ի սովէ. վասն զի յառաջագոյն հայն հատեալ էր 'ի քաղաքէս, և անձարացեալ առաւել քան զառաւել՝ խորհեցան առնուլ զերդուհն 'ի կուրապաղատէս, և տալ զբաղաքն 'ի ձեռս նորս. և ինքեանք գնացեն յաշխարհս Փրանկաց (2):

Այլ՝ տեսեալ Աստուծոյ զմեծ վտանքն՝ որ կայր առ նոսա՝ գթացաւ 'ի նոսա, և ողորմեցաւ նոցա, և երևեցաւ 'ի տեսիլ մեծ առ նոսա. զի ահա՛ 'ի գիշերն միում երևեցաւ սք առաքեալն Սեբորոս Փրանկի միում անձապաշտի՝ և ասէր, Թէ՛ 'ի ձախակողմն եկեղեցւոյդ կայ 'ի պահեստի զէնն՝ որով Վհո՛ 'ի հրէիցս էառ զխոցումն 'ի յանարատ կողն իւր, և Թէ՛ ահա՛ կայ առաջի խորանին, հանէք անտի զայն, և նովա՛ն ելէք 'ի պատերազմ, և նովա՛ն յաղթէք Թշնամեաց ձերոց, որպէս և Վհո սաստանային. և այսպիսի օրինակաւ երկրորդ անգամ ևս երևեալ նշանն՝ պատմեցին կոնդուպիւրէի, Սեմուհայ և

(1) 'ի բնագիրս՝ գրի այսպէս, [բացեալ 'ի սպն՝ զկայնէած դուհն]: (2) 'ի բնագրի մերում այսպէս՝ [էնքեանք գնացեն 'ի յաշխարհս: Փրանկաց և՛ս:

ամբ իշխանացն . և սկիզբն արարին աղօթից , և 'ի նշանեցեալ տեղին բացեալ գտաննին զչէնս Վրիստոսի յեկեղեցւոջն՝ որ կոչի սուրբ Պետրոս :

Եւ յայսմ ժամու՝ զայն պատգամաւոր 'ի բանակն այլ ազգեաց , որ խնդրէին պատերազմ . և զօրք Վրանկաց կային 'ի մեծի ուրախուէ : Եւ յայսմ պատասխանեաց Պենոնդն , և այլ իշխանքն առ Վուրապաղատն և ասեն , Թէ ասա՛ առ վաղիւն ելցուք 'ի պատերազմ ընդ ձեզ :

Եւ էին զօրքն Վրանկաց սակաւացեալք և կազմեալք 'ի տասն և հինգ հազար հետևակ զօրաց , և 'ի տասն և հինգ բիւրս ձիաւորաց . և սոքօք ելեալ 'ի պատերազմ ունելով զչէնս Վրիստոսի առաջի իւրեանց՝ ըրր բարձեալ տանէին : Իսկ զօրք այլազգեացն առ հասարակ լին զլայնատարած դաշտն՝ հնգետասան կարգօք մի առ միով եկեալ . և Ենծիխ կանգնեաց զչէնս Վրիստոսի ընդդէմ նշանակի Վուրապաղատին . այլ Վուրապաղատն կայր ընդդէմ նոցա դիպացեալ որպէս զլեառն անհամար զօրօքն : Եւ ձախոյ Թուն բանակին Վրանկաց՝ առեալ ուներ առիւծադէմն հանգրի , և զաջոյ Թուն առեալ ուներ Վորմանդաց (1) Վրմն . Սուպերթն , Վրնդոփրէն և Պենոնդն կային ընդդէմ անհամար զօրացն թուրքաց բանակին : Եւ յայսմ զԼուստուած օգնական կարդային անլանց իւրեանց . և միաբան որպէս զհուր որ ցոլանայ յերկիսց , և այրէ զլերինս՝ այսպիսի օրինակաւ զօրքն բրիտոսականաց զեղան 'ի վերայ այլազգեացն , և առ հասարակ զամբանակն 'ի փախուստ դարձուցին . և մեծաւ սրտմտուէ , և սաստիկ կոտորածիւ՝ վարեցան զհետ այլազգեացն զմեծ մասն աւուրն . արբեցան սուրբ նոցա յարենէ այլազգեացն , և լցաւ ամենայն դաշտն դիակամբք : Իսկ զաստուած անասաւ բարկութիւնն արկին 'ի վերայ հետևակ զօրացն , վասն զի հրով այրեցին 'ի նոցանէ բիւրս երեսուն , որ և հոտեցաւ ամենայն երկիրն . և բազում աւարաւ և դերուէ և մեծաւ ուրախութեւ՝ դարձան զօրքն Վրանկաց 'ի բաղաքն յԷնտիոք . և եղև օրն այն՝ օր մեծ և ուրախութիւն ամենայն հաւատացելոցն Վրիստոսի :

(1) 'ի բագիրն' [Վրմնաց] :

Չամին շխր. Թռևականուէն Հայոց խաղաց փուաց բանաին փրանկաց 'ի վերայ սք բաղաբին Լըրուսաղեմի. վասն զի կատարեսցի մարգարէութիւն 'Լերսէսի Հայոց հայրապետի՝ որ ասաց Թէ 'ի յազգէն փրանկաց լիցի փրկուէին Լըրուսաղեմի, և դարձեալ վասն մեղաց՝ անկցի 'ի ձեռս այլազգեաց. և եղև յորժամ ելին նոքա 'ի ճանապարհ, գային և զօրքն այլազգեաց 'ի պատերազմ. և յորժամ հասին 'ի բաղաբն՝ որ կոչի Լըկա (1), եղև անդ սաստիկ պատերազմ ընդ այլազգիսն, և յաղթեցին նոցա զօրքն փրանկաց մեծաւ յաղթութեամբ. և փուաց խաղաղութեմբ բանակն նոցա, և եհաս 'ի դուռն Լըրուսաղեմի, և արար զբազում յաղթութիւնս :

Եւ յետ բազում պատերազմաց՝ կանգնեցին զփայտեայ բերդս, և տարան մօտ 'ի պարիսպն բաղաբին, և ուժգին բռնութեամբ և սրով և զօրութեամբ առին զսուրբ բաղաբն Լըրուսաղեմ. յայժամ Կոնստանդինոս զթուրն Սեսպիանոսի կայսեր առեալ՝ յարձակեցաւ ամենայն զօրութեամբ 'ի վերայ այլազգեացն, և կոտորեաց 'ի տաճարն արս վաթսու և հինգ հազար (2), և զայլ բնակիչս 'ի բաղաբն. և այսպիսի օրինակաւ էառ զսուրբ բաղաբն Լըրուսաղեմ, և ազատեաց զսուրբ գերեզմանն Վրիստոսի Աստուծոյ մերոյ 'ի հարկատուութենէ հաճկաց : Եւ արդ՝ Սեսպիանոսի թուրն՝ ահա այս երեք անգամ եղև որ կոտորեաց զԼըրուսաղեմ :

Չայսմ ասի եղև սաստիկ ժողով Լըգիպոստէ մինչ 'ի Սկիւթիա և 'ի Եռուզիս (3), և մինչ 'ի սահմանս Հնդկաց, և թիւ նոցա մինչև յերեսուն բիւր՝ որք եկին ամենայն պատրաստութեամբ 'ի վերայ Լըրուսաղեմի : Եւ լուեալ զայս զօրքն փրանկաց՝ սասանելով դողացան, և ոչ համարձակէին կալ

(1) [Արկա] գուցէ Թէ իցէ Արքա Արկէ բաղաբն 'ի սահմանս Պաղեստինաց մերձ 'ի Հաբատիոն գետ զորմէ խօսի Յոփսեպոս 'ի գիրս պատերազմաց : Այլ՝ Քալէ հեղիւնակն կարծէ Թէ իցէ բաղաբն ինչ Փիւնիկեցոց մօտ 'ի Տրիպոլիս և գրէ ըստ Յուսակոս հստմանս Արքա :

(2) Սամուէլ Անեցի դնէ այնպէս 'ի ժամանակագրութեմ իւրում յամ ԹՅ 1100.

զվաթսու և հինգ հազար՝ զորս կոտորեաց յայլազգեաց քաջս Կոնստանդինոս զայսեր : Կայսեր կամ Վեսպասիանոսի կայսեր :

(3) [Եռուզիս] աշխարհս անկանէր 'ի մէջ Նեղոս գետոյ և կարմիր ծովուն մինչ 'ի նեղուցն անուանեալ Պապէլ Արմատէլ աշխարհս Խափշկաց որ և կոչի Հնդկի Ափրիկոյ՝ սահմանակից է սմա :

'ի քաղաքին. այլ՝ յարուցեալ փսացին ընդդէմ նոցա՝ ի պատե-
 րազմ, և զայս ունէին ՚ի մտի, եթէ ոչ կարասցեն պատերազմիլ՝
 դարձցին յաշխարհս եւրեանց. և մերձ ՚ի համատարած ծովն՝
 հանդիպեցան միմեանց. և թագաւորն Ագիստոսի տեսեալ
 զգալ զօրացն Փրանկաց, և ձայն տուեալ զօրաց իւրոց՝
 յարձակեցաւ ՚ի պատերազմ: Իսկ զօրքն Փրանկաց դիմեցին
 առ հասարակ ՚ի մարտ, և կանգնեցին զճակատ պատերազ-
 մին, և յարձակեալ ՚ի վերայ զօրացն Ագիստացոց՝ դար-
 ձուցին զնոսն առ հասարակ ՚ի փախուստ: Իայց՝ ոչ եթէ
 սոքա էին՝ որք պատերազմէին, այլ՝ Աստուած էր՝ որ փո-
 խանակ նոցա պատերազմէր ընդ Ագիստացիսն, որպէս առ
 փարաւճո՝ առ կարմիր ծովուն, արար ընդ որդիսն Խարայելի:
 Իսկ ՚ի սաստկամալ պատերազմին՝ երեւ արք հարիւր և մի
 հազարք (1) անկան ՚ի ծովն, և անդ սատակեցան. և զայլն
 կոտորելով արարին փախստահանս՝ և դարձան զօրքն Փրան-
 կաց մեծաւ յաղթութեամբ, և բազում աւարաւ ՚ի քաղաքն
 Արուսաղէմ:

Յայսմ ամի դարձաւ Օսծիլ կոմսն և փսաց ՚ի Փրանկաց
 աշխարհ. և տարաւ զզէնս Վրիստոսի՝ զոր գտին յԱնտիոք, և
 ետ Ալէքսին շոռոմոց թագաւորին, և ինքն փսաց ՚ի Փրանկա:

Յաւին շխթ, թուականութեանն հայոց՝ Կոնդփրէ տուին
 Փրանկաց փսացեալ զօրօք ՚ի քաղաքն՝ որ ասի Լեսարիա
 փելիպպեայ, որ է ՚ի վերայ ծովուն Սվիխանոսի, ելին առ նա
 իշխանքն Տաճկաց սիրոյ աղագաւ, և բերին կերակուրս, և
 արկին սեղանս առաջի նորա. և նա առ, և եկեր անպատ-
 րաստութեամբ. և կերակուրքն էին դեղոտեալք մահաբեր
 դեղովք, և զինի սակաւ աւուրց՝ մեռաւ տուին (2) Կոնդ-
 փրէ, և քառասուն արք ընդ նմա, և թաղեցին փսա ՚ի քաղաքն
 Արուսաղէմ առաջի սրբոյ Վոդգործայի. վասն զի յայն աւուր
 մահուան իւրոյ՝ անդ էր եկեալ: Եւ յայնժամ յուղարկեցին
 ինդրակ առ եղբայրն իւր Պաղտին՝ որ էր ՚ի քաղաքն յԱւրհայ.
 և բերեալ փսա ետուն զսուրբ քաղաքն Արուսաղէմ՝ ՚ի նա:
 Իսկ Տանգրի յարուցեալ փսաց ՚ի քաղաքն յԱնտիոք՝ առ Կոմսն
 Փրանկաց՝ առ Պեմունդն, որ էր բռնի իւր:

(1) Ի բնագիրն դնի պսակս՝ ք. ք. ք. (2) Ի բնագիրն՝ տունն Կոնդփրէ:
 Յայսմ

Յայսմ ժամանակին՝ էր զօրապետն Հոռոմոց իշխանաց իշխանն Թաթուլ (1)՝ ի քաղաքն Սարաշ, որ էր ընդ ձեռամբ Յունաց Թագաւորին Ալէքսի, որում տուեալ էին իշխանքս Փրանկաց յառաջին ամի գալոյ իւրեանց. այլ՝ յետոյ ուրացեալ եղեն Յոյսք, և զոր խոստացանն՝ ոչ կատարեցին. և յարուցեալ մեծ կոման Ալեմուշ, և Առաջարդն քեռ որդի նորա՝ Ժողովեցին զգօրս Փրանկաց, և եկին ՚ի վերայ քաղաքին Սարաշոյ, և պատերազմեալ ընդ իշխանաց իշխանն Թաթուլ՝ խնդրէին ՚ի նմանէ զքաղաքն Սարաշ, և բանակեալ էին բազում պատերազմաւ ՚ի վերայ նորա. իսկ իշխանաց իշխանն առ ոչինչ համարեաց զամենայն պատերազմ նոցա. վասն զի էր այր քաջ և պատերազմօղ. և էր բազում ազատովքս իւրովք ՚ի քաղաքն ՚ի Սարաշ. իսկ Ալեմուշ կայր բանակեալ ՚ի դաշտն Սարաշոյ, և հաւանեցոյց զգաւառն ինքեան:

Դ սոյն ամի գայր բազում զօրօք ամիրային Սարսից՝ զոր ասէին յանիշման, որ էր տէր Աւաստիայ և ամենայն Հոռոմոց աշխարհին. խաղացեալ սորա բազմութեամբ զօրօք, և եկեալ ՚ի վերայ Սելախոյ քաղաքին՝ տայր սաստիկ պատերազմ ՚ի վերայ նորա, և իշխան քաղաքին՝ զոր ասէին Սօրիլ (2) յուղարկեալ առ Ալեմուշն կոչեաց զնա՝ յօգնուի քաղաքին իւրոյ, և խոստացաւ տալ ինքեան զքաղաքն Սելախոյ: Յայսմ ժամ Ալեմուշն և Առաջարդն յարուցեալ զօրօք իւրեանց քնացին ՚ի վերայ յանիշմանին, որ և լուեալ զայս՝ առաքեաց զգօրս ընդդէմ Փրանկաց ՚ի դաշտն Սելախոյ, և կացոյց զքմիսս (3) ՚ի բազում տեղիս, և ինքն առեալ զգօրս բազումն քնաց ընդ առաջ նորա: Եւ ասա՛ գային յայսմամ Ալեմուշն և Առաջարդն անմտաբար. և ամենայն անպատրաստութիւնեալ էին զօրք իւրեանց, դատարիք և Թափուրք ՚ի սարուց պատերազմի, և գային պաճուճեալք որպէս կանայք զհետ մեռելոց. վասն զի զսարս պատերազմին պաշտօնեայք նոցա ունէին, և պատերազմօղքն ունայնացեալք կային որպէս

(1) [Թաթուլ] էր իշխան ոմն յազգէն Հայոց յերկրէն Տարսայ, և ՚ի ծառայուէ կայսեր Յունաց:
 (2) [Սօրիլ] կամ [Սաւրիլ] էր անէր

Թորոսի իշխանին Սերհայոյ զորմէ խօսեցաք:
 (3) [Քքմիսս] պիտէքն զարգելս կամ զԹակարտս:

K

զգերեալս . և յայսժամ յանկարծակի զեղան զօրք Ղանիշմանին
 'ի վերայ Փրանկ զօրացն և եղև պատերազմ սաստիկ յայսմ
 աւուր , և կոտորումն ամենայն զօրացն Փրանկաց և Տայոց ,
 և հալան զՊեմուհոն և զԱռաջարդն . և սպանան յայսմ
 պատերազմի երկու եպիսկոպոսունք Տայոց , Լիպրիանոս Ան-
 տիոքայ եպիսկոպոս , և Գրիգոր Սարաշոյ եպիսկոպոս՝ որք
 էին զՏեա Պեմուհայ՝ որ յոյժ մեծարէր զոսա . և լուեալ
 զՏամբաւ զայս՝ դողաց սասանելով ամ տունն քրիստոնէից ,
 և ուրախացեալ՝ խնդաց ամ ազգն Պարսից . վասն զի՝ զնա՛
 գիտէին յանուանէ Թագաւոր Փրանկաց . և յանուանէնորա՛
 դողայր ամենայն տունն Խորասանայ . և լուեալ զայս Պաղտի-
 նայ կոմսին Սլրհայոյ , և ամ ազգին Փրանկաց՝ որ յԱնտիոք
 էին , վարեցան զՏեա Ղանիշմանին . այլ՝ Ղանիշմանն առեալ
 զՊեմուհոն և զԱռաջարդն՝ երկաթի հալածուք տարաւ 'ի
 Լիկիսար . և լսելով զայս Պաղտիսայ՝ դարձաւ յՍլրհայ , և ետ
 զբազայն 'ի միւս Պաղտիսն՝ որ ասի Տպօրի (1) , որ էր յառա-
 ջագոյն ճորտ Պեմուհայ . և ինքն չարչարեալ զՍլրհայ , առեալ
 զբնիկ գանձս սուկոյ և արծաթոյ՝ փնաց . 2) յԱրուսաղեմ յաթոռ-
 եղբօր իւր Լիսթոփրեայ , և Թագաւորեաց 'ի վր Արուսաղեմի :

Արդ՝ այս այսպէս գործեցաւ ընդ զօրնս Փրանկաց՝ վասն
 գործոց մեղաց . զի Թողին զուղղորդ ճանապարհս Աստուծոյ ,
 և սկսան փնալ ընդ ճանապարհս մեղաց , զորս ոչ Տրամայեաց
 նոցա Աստուծո՛ . և ամենայն անիրաւութեամբ և անառակ
 փնացիւք մոռացան զպատուհրանսն Տեառն , և զոր ոչ համեր
 Աստուծո՛ զայն համեցան նոքա՛ : Աւ ասա՛ այս է առաջին
 կոտորումն զօրացն Փրանկաց՝ որ եղև . և աստի յառաջելով
 միտ գիբ , և մի ճանճրանայբ :

Յայսմ ամի զօրածողով արար ամիրայն Պարսից Սուբանն՝
 որդի արդուխին , որ էր այր քաջ և արեանարբու . քայր սա-
 բազում զօրօք 'ի վերայ քաղաքին՝ որ ասի Սրուճ , և ասպա-
 տակեաց զամենայն երկիրն . լուեալ զայս կոմսին Պաղտիսայ
 Տպօրիայ և կոմսին Սրճոյ՝ որ ասիւր Փուշեր , փնացին 'ի վերայ
 Թուրքաց . և 'ի ձեռն անպատրաստութեան իւրեանց՝ եղև

(1) [Տպօրի] ըստ բուն գաղղիական | յաւանէ :
 լեզուին՝ ճայսն [որ պուրի] , այսինքն | (2) 'ի բնագիրն դնի փնաց Եւ :

պատրեալք , զի սաստիկ պատերազմաւ յաղթեցին թուրքքն նոցա , և արարին սաստիկ կոտորուածս ընդ զօրսն Փրանկաց և Հայոց՝ որք եկեալ էին զհետ նոցա . և սպանաւ կոմսն Սրճոյ Փուշերն՝ այր քաջ և հզօր , և սուրբ 'ի մեղաց մարմնոյ . իսկ կոմսն Պաղատին երեք արամբք ստկանէր 'ի կլայն Ուրհայոյ , կայր լալադին մարմնով . այլ՝ եկեալ իշխանաց քաղաքին իջուցին զնա և տարան յաթոռ իւր : Բայց՝ ինքն զկսի երից աւուրց՝ յարուցեալ գնաց Մնատիոք 'ի խնդիր զօրաց . և բանակն այլ աղգեաց պատերազմէր միշտ 'ի վերայ կլայնն Սրճոյ . վասն զի ամենայն բրիտանեայք՝ որ սնդ էին , 'ի կլայն ժողովեալ կային . էր սնդ և Պապիոսն (1) Ուրհայոյ . բայց՝ քաղաքն Սրուծ եղև ընդ թուրքսն միաբան : Եւ զկսի բսան և հինգ աւուրց՝ գայր Պաղատին , և ընդ նմա՝ վեց հարիւր ձիաւորք , և եօթն հարիւր հետևակք , որք արարին հալածականս զանօրէն բանակն Պարսից . այլ՝ քաղաքն Սրուծ ոչ եկն 'ի հաւանութի : յայսմամ դարձան Փրանկքն 'ի վերայ քաղաքին Սրճոյ , և զամենայն բազմութիւնս նորա՝ կոտորեցին սրով , և արարին ալափ առ հասարակ զամենայն քաղաքն , զմանկունս և զաղջկունս , և զկանայս անհասարակին 'ի քաղաքն Սուրհայ , և լցաւ արեամբ ամենայն քաղաքն Սրճոյ :

Յորմամ էր թուականն Հայոց 'ի շԾ . ամին՝ դարձաւ կոմսն Փրանկաց՝ որ ասի՝ Օնճիլ . վասն զի յորմամ առին 'ի թուրքաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղեմ , առեալ զգէնս Ֆրիստոսի՝ գնաց յաշխարհս Փրանկաց . և յայսմամ լուեալ զայս՝ թէ զէնս Ֆրիստոսի ընդ նմա՝ է՝ դրդեալ եղեն ամ արարածք զհետ նորա :

Եւ յայսմ ամի դարձաւ նա , և գայր 'ի վերայ Տրապոլոսոյ քաղաքին . և էին զօրք պատերազմօղք ընդ նմա՝ տասն բիւր . և եկեալ 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ թագաւորն Ելէքս զբազում ընծայս պարգևէր նմա , և անցուցանէր զսոսա ընդ Ովկիանոս : Բայց՝ գործ Յուդայի գործեաց ընդ նոսա . զի զամենայն երկիրսն՝ որ առաջիկայ նոցա , և ընդ որ անցանելոց էին զօրքն

(1) [Պապիոս] երևի թէ այսու ձայնիւ՝ կամի ցուցանել պատմիչն մեր՝ զանուն ինչ պատուոյ կմ՝ նշանաւոր պաշտօնի . և թուի թէ բառս այս 'ի բուն Եւրոպական լեզուաց

ածանցեալ և 'ի պապիոս կամ պապիօզ անունէ աղծատեալ և աղաւաղեալ իցէ յորի՝ սակոյց :

Փրանկաց՝ այրել հրով հրամայեաց . և ընդ անմարդաբնակ վայրս ասանել ետ զոռոս . և արգելեաց նաև զհացն ՚ի նոցանէ , և արար սովալ լուկ զոռոս . որք անձարացեալ մինչև զերիվարս Իւրեանց ուտէին . և ասպա առաքեաց զարս ՚ի զօրսն թուրքաց , և առնել ետ ահագին ժողովս ՚ի վերայ նոցա : Եւ յետոյ եկեալ սուլթանն Իսլիմասլան՝ զաստիկ պատերազմ յարոյց ՚ի վերայ նոցա ՚ի սահմանս քաղաքին Վիկիայ , և արար զանթի՛կ կոտորուածս ՚ի նոցանէ՛ զարս Իբրև հարիւր հազար . և Օչմիշ երեք հարիւր արամբք եղև փախստական , և անկաւ յԱնտիոք քաղաք : Եւ ամենայն բազմութիւնք զօրացն փրանկաց՝ սրով սնցան , կանայք նոցա և որդիք նոցա գնացին ՚ի Պարսիկս ՚ի գերութիւն :

Եւ յայնժամ Տանգրի կոմսն Անտիոքայ ըմբռնեաց զկոմսն փրանկաց Օչմիշ , և երկաթի կապանօք էակ զսա՛ ՚ի քաղաքն՝ որ ասի Սարուստաւ՛ի . այլ զինի աւուրց՝ փրանկաց պատրիարքն՝ որ յԱնտիոք , և այլ բահանայք բարեխօսեցին առ Տանգրի , որ արձակեաց զսա՛ : Եւ ասպա գնաց Օչմիշ և արար ժողով ՚ի վերայ հրապօլսոյ քաղաքին , և մեծաւ սղարով (1) նստաւ ՚ի վերայ նորա , և շինեաց քաղաքս շուրջ զսովաւ :

՚ի սոյն ժամանակին՝ զայր բազում զօրօք և մեծ կոմսն փրանկաց՝ որ ասի Պետեին , որ խաղացեալ ընդ ամենայն աշխարհս Հռովմայեցոց և Յունաց երեսուն բիւր հեծելովք ընդ նմա՛՝ հասանէր մեծաւ զօրութեամբ ՚ի Կոստանդնուպօլիս , և մեծաւ ահարկութեամբ և հպարտութեամբ՝ խօսէր ընդ թագաւորն Յունաց , և Եպարքոս կոչէր զսա՛ , և ոչ սնուն թագաւորի սայր նմա՛ , մանուկ գողով նորա Իբրև ամաց քսանից : Իսկ թագաւորն Ալէքս և ամենայն տունն Յունաց՝ ահաբեկեալ եղեն ՚ի նմանէ . և յայնժամ թագաւորն հանեալ առ կոմսն (2) Պետեին զամենայն իշխանսն Յունաց , և մեծաւ աղաչանօք ած զսա՛ ՚ի Կոստանդնուպօլիս , և առաջի ինքեան , և արար զբազում ծախս , և անցոյց զսա՛ ընդ մեծն Սիլիստոս յաշխարհս Վարմար (3) , և սայր զօրս ՚ի զօրացն Յունաց

(1) Դնի ՚ի բկադրն [սխաւով : | առ կոմսն ՚ի նմանէ Պետիին Էս :]
 (2) ՚ի բազրին զնի այսպէս [հանեալ | (3) [Վարմար՝] Թերևս՝ Գամրաց , զի

զհետ նորա : Եւ յայսմ վնայրի՝ սկիզբն արար նենդութիւն իւրոյ թագաւորն (Յունաց . և Տրամայեաց զօրանպետաց իւրոց՝ զի ընդ անմարդաբնակ տեղիս տարցեն զգորսն Փրանկաց . վասն որոյ և յանջրդի վայրս կացուցանէին զսոսա՛ զաւուրս Տագեթասան , և զոչինչ տեսանէին , բայց միայն՝ զանապատ չոր , և զդժուար վայրս լերանց , և ջուրք տեղեացն էին՝ սպիտակ որպէս կրար ջուր (1) , և թուէին աղի . նաև Տրամայեաց թագաւորն Ալեքս կիր խառնել ՚ի հացնս , և զայս տալ ուտել նոցա . և լինէր այս մեղք մեծամեծ առաջի Աստուծոյ . և այսպէս սովեալք և քնոտեալք լինէին զաւուրս բազումս . և անկաներ հիւանդութիւնս ՚ի զօրսն Փրանկաց : ( ) այս այսպէս գործեաց թագաւորն (Յունաց , զի ռիսացեալ էր ընդ նոսա վասն առաջին երդմանն ուրացութեանս նոցա՝ զոր երդումնս նմա՛ , և ոչ արարին , և այս ոչ Աստուծոյ եղև հաճոյ . վասն զի ՚ի զրկանս և յանիրաւութիւնս , և յաւերս անողորմապէս վարեցան ՚ի վերայ բրիստոնէից . վասն այսորիկ թոյլ ետ Աստուած ազգաց անօրինաց՝ գալ ՚ի վերայ նոցա , և առնել զպատու հասակոծս վասն մեղաց :

Յայսժամ սուլթանն արեւմտից Իլիճապան՝ լուեալ զգալ զօրացն Փրանկաց՝ գրեաց ՚ի Լիկիսար առ ամիրայն Դանիշման , և առ այլ ամիրայնս , որք և ահագին բազմութեամբ եկին ՚ի վերայ Փրանկ զօրացն , և հանդիպեցան միմեանց ՚ի դաշտն՝ որ ասի Աւրոսի (2) , և արարին պատերազմ ահագին զմեծ ժամ աւուրն , և լցաւ դաշտն արեամբ առ հասարակ , և անճարացեալ զօրացն Փրանկաց ՚ի յօտար աշխարհին այսմիկ , և ոչ գտեալ զելս իրացն՝ գումարեալ դեգերէին որպէս զանասունս . և էր օրն այն՝ օր մեծ և սոսկալի ՚ի վերայ բրիստոնէից :

Եւ յայսժամ փախեալ զօրավարն (Յունաց . և տեսեալ Պետեհնայ զբեկումն զօրաց իւրոց՝ ել ՚ի լեառն մի . այլ՝ այլազգիք պատեալ կալան զստորոտ լերինն . և ահա՛ անդ էր տեսանել զճայթմունս աղեղանցն . և մինչ ետես Պետեհնն զկոտորումն

յայլ տեղիս և ս ՚ի նոցն մատենի՝ դնի այս սուուն այլ իմն սխալմամբ :
 (1) Այսպէս գրի ՚ի ձեռագիր օրինակն մեր :

(2) [Դաշտն Աւրոսի՝] գուցէ թէ էցէ
 أوج قیووس [Իւչ բափուլու] անուանեալ
 դաշտն մօտ ՚ի Լիկոն բաղաք ՚ի փոքր
 Հայս :

զօրաց իւրոց՝ լայր դառնապէս, և ՚ի սաստկանալ պատերազմին՝ անձարացեալ յամենայն կողմանց՝ փախուցեալ լինէր չորս Տարիւր ձիւնորօք. և այլազգիքս զայլ զօրոն իւր առ Տասարակ կոտորեցին Բիւրս երեսուն : Լը Տասեալ կոմնս փրանկաց Պետեին՝ ՚ի քաղաքն Աստիոք անկանէր : Աստ եկեալ՝ երդուաւ սաստկապէս զի դարձցի ՚ի վերայ Պարսից և առցէ ՚ի նոցանէ վրէժս, և ՚ի Թագաւորէն Յունաց և ևս, վասն զի լցաւ ամ աշխարհն Պարսից ՚ի գերութենէ զօրացն Պետեինայ :

Յայսմ ամի շարժեալ ամենայն Լգիպոսս, և զօրածողով լեալ աՏագին բազմութեամբ՝ գան ՚ի վերայ քաղաքին Լըրուսաղեմի : Յայսժամ Թագաւորն Լըրուսաղեմի՝ Պաղտին ել սակաւ զօրօք ՚ի պատերազմ ընդդէմ նոցա. և նորս՝ արարին փախստականս զզօրոն փրանկաց. և յայսմ աւուր սպանաւ կոմնս Տըքոյ Լրուլէրնս Սանլաւել. և Թագաւորն Պաղտին փախեաւ և անկաւ ՚ի Պալպաք քաղաք, և անտի գնաց յԼըրուսաղեմ : Իսկ այլազգիքս մեծաւ յաղթութեամբ դարձան ՚ի քաղաքն իւրեանս յԱսկաղոն :

Ի Թովանութեանս Հայոց ՚ի շԾա. ամին՝ դարձեալ ժողով արարին Թագաւորքն Լգիպոսսի և Իմկիաց, և եկին ՚ի վերայ սուրբ քաղաքին Լըրուսաղեմի անՏամար բազմութբ. և Թագաւորին Լըրուսաղեմի Պաղտինայ և ևս ելեալ գայր ընդդէմ նոցա ՚ի պատերազմ. այլ՝ Լգիպոսացիքս արարին զփրանկան փախստականս սաստիկ պատերազմաւ : Լը նոյն ժամայն ելանէին ՚ի ծովէն բազում զօրք փրանկաց, որք եկեալ յաղթեցին զօրացն Լգիպոսացւոց, և արարին մտոսա Տալաւականս սաստիկ կոտորուածովք. և յայսմ ժամու գայր Թագաւորն Լըրուսաղեմի Պաղտին ՚ի քաղաքն իւր՝ ՚ի Սըքա (1), և տաճիկ ոմն Լըթովպացի նստեալ կայր գաղտաբար ՚ի դարանի ընդ Թփով միով, և Տարեալ զԹագաւորն Լըրուսաղեմի նիզակաւն ՚ի վերայ փողիցն (2). և յայժամ Լըթովպացին

(1) [Սըքա՝] գուցէ Թէ իցէ քաղաքն՝ զոր ևսբբի Բենիամին կոչէ ՚ի գիրս իւր Ծանապարհորդուե՛. ԿՐՔ [Սքրի]. և եօ Թանասից Թարգմանութիւնն Յունականս դսէ Աչա՛, և Թարգմանիչք մեր Ակբով՝

որ է ծովահայեաց քաղաք, և կոչի այժմ Հաքբէ, մտո ՚ի Նազարեթ և կարմեղոս լեառն :

(2) ՚ի բնագրէն դսի՝ [բղիցն] :

սպանաւ, բայց՝ խոց մարմնոյ Թագաւորին ստբժշկելի մնաց
մինչ ցօր մահո՛ւան իւրոյ. և յայնժամ լցաւ ամենայն Ար-
ուսաղէմ սգով և տրտմութեամբ՝ ՚ի վերայ Թագաւորին
իւրեանց :

Յայսմ ամի քսեցին զկոմնն Վրանկաց զՊեմոնդն ՚ի ձեռաց
Ղանիշմանին Տարիւր Տաղար դահեկանօք միջնորդութեամբ
և օքութեամբ մեծ իշխանին Հայոց՝ որ ասի՝ Գող Ալասիլ (1),
որ և ետ տան Տաղար դահեկանս ՚ի գին նորա . իսկ կոմնն
Աստիճայ Տանգրի ոչ տայր զգինս վանն Պեմոնդայ և ոչ զիւ
րնչ . բայց՝ ժողովեցաւ ամենայն գանձն առ Ալասիլն՝ որ մեծաւ
իշխանութեամբ ջան եղեալ՝ տայր բերել զնա՝ ՚ի սահմանս
աշխարհին իւրոյ, և ասնել զգանձն Տարիւր Տաղար գահե-
կանաց, և առնուլ զՊեմոնդն առ իւր . ապա ելանէր ինքն
ընդ առաջ նորա, և մեծաւ պատուով հանգուցանէր զնա
՚ի տան իւրում . և բազում ընծայս տայր Պեմոնդայ և ամ
բերողացն, որ և ընդ ամենայն լինէր քսան Տաղար դահեկան :
Եւ զինի աւուրց քսացեալ Պեմոնդայ ՚ի քաղաքն իւր Աս-
տիճք, և մեծաւ երդմամբ եղև որդեգիր Գող Ալասիլն Հայոց
իշխանին : Եւ զԱռաջարդն զբեռորդին Պեմոնդայ՝ ետ Ղա-
նիշմանն արօք Ալէքսի (Յունաց Թագաւորի և ՚ի ձեռն բազում
գանձուց :

Յայսմ ամի զօրովժողով արար կոմնն Ուրհայոյ Պաղատին,
և գնաց ՚ի վերայ Թուրքաց ՚ի գաւառն Տաճկաց ՚ի սահմանս
Սերափնայ, և արար կոտորուածս՝ ՚ի նոսա, և կալաւ զամիրայս
նոցա որ ասի Սուլի Սալար, և զկանայս նոցա և զորդիս նոցա
վարէր ՚ի գերութիւն . և ապա ամ ՚ի քաղաքն յուրհայ զան-
համար Տօտս ոչխարաց ընդ նմա, և իբրև զՏաղարս ՚ի ձիոց
՚ի պատրէից և յուղառուց :

Յայսմ ամի իջեալ Տայրապետն Հայոց Տէր Բարսեղ ՚ի քա-
ղաքն Անոյ ամ պաշտօնէիւք իւրովք և ազատօք, եպիս-
կոպոսօք և քահանայիւք՝ գայր ՚ի քաղաքն յուրհայ, և կոմնն

(1) [Գող Ալասիլ] այր բաջ ճոխացեալ
իմաստութեմբ և հարստութեմբ, ահարկու
մահաւատից, մտերիմ բարեկամ լատի-
նացոց, և եռամսեայ սիրով բերեալ առ

փառս ազգին իւրոյ և Տայրեանց՝ էր Հայ-
կազունի իշխան ոմն որ տիրէր Մարաշոյ
և այլ բազում շքեկայ քաղաքաց և գա-
ւառաց ինչ :

Փրանկաց Սաղաթին յոյժ մեծ արեալ զնա մեծ պատուով արգէս վայել է հայրապետի, և գիւղս և տուրս պարգևէր նմա. և յոյժ սիրեաց զհայրապետն Հայոց:

Դ Թուականութեանս Հայոց շճդ. զորաժողով արարին կոմսն Սերհայոյ Սաղաթին և Ղօսլինն, և գնացին 'ի վերայ քաղաքին որ կոչի իւառան, և առաքեալ յԱնտիոք կոչեցին զմեծ կոմսն Փրանկաց զՍեմուէլն, և զՏանգրի, և զայլ ամենայն զօրսն Հայոց, և ժողովեցան առ նոսա ժողով մեծ, և իջին 'ի վերայ իւառանայ, և արարին սաստիկ պատերազմ (1). սուր և նեղութիւն մեծ եհաս 'ի վերայ քաղաքին: Եւ յայնժամ զօրքն Սարսից ասագին բազմութեամբ գային 'ի վերայնոցա, և էին գլխաւորք նոցա Ղիրմիշ ամիրայն Սօւլայ, և Սուքման որդի Արդուխին. և լուեալ զայս իշխանքն Փրանկաց գնացին մեծաւ ուրախութեամբ 'ի վերայ Սարսից զօրացն, և երկու օրաճաշացս հեռացան 'ի քաղաքէն մինչ 'ի տեղին' որ կոչի Ալ զուտ. և Սերհայոյ կոմսն և Ղօսլինն հպարտացեալ ըսդ միտս իւրեանց՝ զՍեմուէլն և զՏանգրի հեռագոյնս կացուցին 'ի զօրաց իւրեանց, և ասացին եթէ մեք յառաջ դիպեսցուք և անցուք զանուն յաղթութեան. և եղև 'ի հանդիպել Սաղաթինայ և Ղօսլինայ ըսդ զօրսն թուրքաց՝ լինէր ասաւոր և սաստիկ պատերազմ յօտար աշխարհին Տաճկաց. և յայնժամ յաղթեցին զօրքն Սարսից զօրացն Փրանկաց, և զմասսաստ բարկութիւնս ածին 'ի վերայ բրիտանից. վասն զի լցաւ ամ երկիր արեամբ և դիակամբք աւելի քան զերեք բիւրս հաւատացելոց, և հասաւ մարդ 'ի գաւառացն, և կալան զՍերհայոյ կոմսն զՍաղաթին, և զՂօսլինն, և տարան զնոսա 'ի գերութիւնացքն կացին ամբողջ զօրքն իւրեանց, և անկանէին փախտական 'ի Սերհայ քաղաք: Եւ էր սուգ մեծ կատարածի 'ի վերայ քաղաքին Սերհայոյ. վասն զի իւառանեցիք կալան զառաջն մնացեալ զօրացն, փակեցին զլեառն և զդաշտն, և զամենայն փախտականսն սպանանէին առ հասարակ՝ արտատան հազար, և ածին մեծ անցումն հաւատացելոցն Վրիտանոսի առաւել քան զթուրքսն. և բազում կսկիծք լալոյ, և աղէտք Թախանձանաց եղեն յուրհայ. որ և առ հասարակ

(1) 'ի բազիրն [խուր]:

ողբումն

որքունն արտաստեաց էր յաւուր յայնմիկ 'ի վերայ քաղաքին Ուրհայոյ . և ընդ ամենայն աշխարհ քրիստոնէից՝ էր սուգ մեծ : Եւ յայնժամ տարան զկոմսն Պաղտին 'ի Սուլ քաղաք Տաճկաց, և զՂօսլինն տարան 'ի Հարսնքե (1) առ Սուբման որդի Արդուխին : Եւ Պեմուռն խորհեցաւ զնալ յաշխարհն Փրանկաց 'ի խնդիր զօրաց , և տայր զՈւրհայ և զԼչատիոք 'ի բեռ որդին իւր 'ի Տանգրի :

Եւ յորժամ հասաւ Պեմուռն յաշխարհն Փրանկաց բնակեցաւ առ կին ոմն յոյժ մեծատուն , որ էր լեալ կին Ստեփան Պօլի մեծագղի կոմսին Փրանկաց , սա ըմբռնեալ զՊեմուռն առ իւր ասէր Թէ արա՛ զիս քեզ կին , վասն զի այր իմ մեռաւ , և երկիրս , և զօրք հեծելոցս անտէր շրջին . և Պեմուռն ոչ առնոյր յանձն ասելով՝ ես բազում երդմամբ վասն զօրաց եկի այսր , վասն զի շուտով երթայցեմ յօգնութի մնացեալ զօրացս քրիստոնէից՝ որ կան 'ի մէջ անօրինաց ազգացս Պարսից : Եւ կինն հարկէր զնա՛ մեծաւ ուժգնութեամբ , և նա՛ ոչ լսէր նմա . յայնժամ երկաթի կապանօք արկանէր զնա՛ 'ի բանդ . և կացեալ զաւուրս ինչ՛ի բանդի հաւանեալ լինէր , և եւս զնա՛ իւր՛ի կին . և ծնան՛ի նմանէ երկու որդիք . և զկնի հինգ ամաց մեռանէր մեծ կոմսն այն Փրանկաց Պեմուռն յաշխարհն իւր , և ոչ ժամանեաց ելանել յայս կոյս աշխարհի :

Յայսմ ամի մեռաւ Դանիշման մեծ ամիրայս Հոռոմոց ճին , որ լեալ էր յազգէն Հայոց , այր բարեշինօղ աշխարհի , և էր յոյժ ողորմած 'ի վերայ հաւատացելոց Վրիստոսի , և եղև սուգ մեծ 'ի վերայ քրիստոնէից , որք էին ընդ ձեռամբ նորա . և մնացին իւր տանն և երկու որդիք . և կալաւ զաշխարհն աւագ որդին որ կոչէր Խազի որ զայլ եղբարսն իւր սպանանէր գաղտաբար : Եւ սոյն ամի մեռաւ Սուբման որդի Արդուխին :

Յայսմ ամի մեռաւ և Թագաւորն Պարսից Պարկիարուխն՝ որդի Սելիք շահին , որդւոյ Աբասլանայ . և նստաւ յաթոռ Թագաւորութեանն Պարսից՝ եղբայր նորա՛ որ ասի՛ Տափար 'ի Խոյզախ կոչէն (2) , այն՝ որ դեղեաց և եսպան զտիեզերակայն Սելիք շահ՛ի Պաղտատ քաղաք :

(1) [Հարսնքե՛] է քաղաքերդն այն | կամ Հրսնքիւք , և կամ Հասսնքիք :
 Ի փոքր ծովս , որ կոչի այժմ՝ Հրսնքիւք , | (2) Այս կին էր՝ ըստ Մատթեոսի Երեւ

Դարձեալ՝ ՚ի Թուահանութեն Հայոց ՚ի շճո, ամին՝ ժողով արար Ղևրմիշ ամուրայն Սօլայ, և մեծ բանակաւ (1) և բազում զօրօք գայր, իջանէր ՚ի դուռն քաղաքին Սւրհայոյ ՚ի ժամանակս արասցն. և էր զօրագլուխ զօրացն Փրանկաց, այն՝ որ ասի Առաջարդ, զոր էր կացուցեալ Տանգրեայ պահապանս քաղաքին. սա առեալ զզօրս քաղաքին՝ անմտաբար զհետ անկաւ ՚ի պատերազմ ընդդէմ քաջ և պատերազմօղ զօրացն՝ Վարսից. և տեսեալ նոցա զանպատրաստութիւն զօրացն Փրանկաց՝ բաղիւեցան ընդդռա, և միաբան լցին նոքօք զխանդակ բիջին. ապա և միաբան նոյն զօրքն Վարսից արարին կոտորուածս ՚ի նոցանէ արս չորս հարիւր և յիսուն, և բերթեալ զամենեցուն զգլուխսն՝ տարան ՚ի Վարսիկն: Եւ եղև սուգ յաւուր յայնմիկ ՚ի վերայ Սւրհայոյ. վասն զի յամենայն տուն սուգ և աղաղակ լալոյ կայր. և առեամբ զարդարեալ էին ամենայն վայրք քաղաքին Սւրհայոյ. և Ղևրմիշն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ, և գնաց յաշխարհ իւր:

Յայսմ ամի մեռաւ կոմսն Փրանկաց Օյմիլ՝ որ էր ՚ի վերայ քաղաքին Տրասոլոյ. և տայր զարտաքին քաղաքն զոր շինեաց, և զզօրսն իւր՝ ՚ի բեռորդին իւր ՚ի Բերթրանն՝ որ էր այր քաջ և պատերազմօղ: Եւ յ Օյմիլ էր՝ որ տարաւ զզէնս Քրիստոսի Յունաց Թագաւորին Ալէքսի ՚ի կոստանդնուպօլիս:

Յայսմ ամի՝ քաղաքն որ կոչի Ապլասթա (2) ՚ի ճահան գաւառին՝ ահագին նեղութիս, վիշտս և վտանգս գրեաց ՚ի զօրացն Փրանկաց. և ՚ի սաստիկ բարկութենէ անաթի խորհեցան քաղաքացիքն չար հատուցանել նոցա, և արարին զյոյս իւրեանոց յայլազգիսն. և գաղտօբար հանեալ զմարդ. և զԹեմացիս (3) և զհեծեալս ՚ի ներքս ժողովեալ, և առ ինքեանս միաբանեալ զազգս Հայոց՝ գնացին ՚ի վերայ կային, և ասացին զզօրագլուխն Փրանկաց՝ Եթէ արի, առ զազգդ և գնա, և Աստուած ընդ բեզ լիցի. և նոցա լուեալ զայն, և սրտմտեալ որպէս զչար

ցու դուստր սուլթանին Սասրիանդայ ՚ի Խիչախ ցեղէ Թատարաց՝ որ ասուր ՚ի յՕղկան քաղաք:
 (1) ՚ի բնագիրն դնի [բնա]:
 (2) [Ապլասթա] այնէ՛ որ կոչի այժմ

Ալպոտան, Էլլիստան կամ Էլլուստան որ ՚ի յիլլդ Հայս:
 (3) [զԹեմացիս] այսինքնէ զգաւառացիս:

գազան՝ եղին՝ ի պատերազմ՝ ի վերայ քաղաքացեացն . և յայն-
 ժամ քաղաքացիքն յաղթեցին նոցա , և կոտորեցին զնոսա առ
 հասարակ , որ ոչ մնաց ՚ի նոցանէ և ոչ մի . տէր համարեցաւ
 նոցա զայն արդարութի . և յաւուր յայնմիկ կոտորեցան ոգիք
 երբև երեք հարիւր , վասն չարեացն՝ զոր ածին ՚ի վերայ հա-
 ւատացելոցն . զի յաւեր դարձուցին զերկիրն և արարին անմարդ .
 փշաբեր և խոպան եղև երկիրն առաջի նոցա . այգիք և ծառք
 դուստան . և երեսք դաշտաց տատասկօք լցեալ եղեն , և խցեալք
 ցամաքեցան աղբիւրք . բարձին զտէր և զուրախութիւն ՚ի սի-
 րելեաց . մատուութիւն և ատելութիւն տարացեցաւ ՚ի վերայ
 երկրի , հասին զերթևեկ յեկեղեցւոյ . փակեցան դրուք տա-
 քարին Աստուծոյ , շիջան կանթեղք ՚ի լուսոյ , խափանեցան
 օրհնութիւնք Աստուծոյ ՚ի տաճարէն տեառն , և քահանայք
 մատնեցան ՚ի չար ծառայութիւնս և ՚ի բանդս . հալածեցաւ
 ճշմատութիւն , մերժեցաւ արդարութիւն՝ որ կոչեցաւ անպաշ-
 տութիւն . և միաբան մոռացան զդատաստանն ահեղ ատենին
 Աստուծոյ : Այսպէս գործեցու ՚ի մոլի ազգէն Վրասկաց . վասն
 զի փառաւոր իշխանքն և զխաւորքն նոցա հատան . և իշխան-
 ութիւնք նոցա յանարժանն անկան . և վասն այսորիկ յարու-
 ցին հալածանս և չարչարանս ՚ի վերայ հաւատացելոցն Վրիս-
 տոսի ՚ի ձեռն սաստիկ արծաթսիրութեան իւրեանց :

Յայնմ ամի եկին բազմութի զօրաց Արաբկաց Արաբացւոց
 աշխարհէն առ ՚ի տիրանալ Հալպայ և ամենայն Տաճկաց օին ,
 և էին երբև բիւրս երեք . և յայնժամ յարուցեալ քաջ զօրա-
 կանն Աստուծոյ Տանգրի կոմնն Աստիոքայ , և գնաց ՚ի վերայ
 նոցա , արար զնոսա փախստականս , և անթիւ աւարաւ դարձաւ
 ՚ի քաղաքն Անտիոք :

Ի արձեալ ՚ի Թուականութեանն Հայոց յամին շԾե . մեռաւ
 Ղևրմիշ ամիրայն Սօլայ ՚ի ձեռաց զ օլի ամիրային Պարսից .
 վասն զի եղև սաստիկ պատերազմ յերկոցուց կողմանց , և
 յաղթեաց զ օլի զօրացն Ղևրմիշին , և հարին զնա՛նետիւ՛ ՚ի խոց
 մահու , և յետ սակաւ աւուրց սատակեալ լինէր չար գազանն
 այն . և զամենայն աշխարհն տայր ՚ի սուլթանն ՚ի Իլիճախան ,
 տայր և զՊաղտին զկոմնն Սերհայոյ ՚ի ձեռս նորա . վասն զի
 նա՛ ունէր զՊաղտին իւր ՚ի ծառայ : Եւ արար ժողով զօրաց

Խլիճաւան սուլթանն արեւմտից , և փաղեալ էառ զՍուլ և զՂզիրա և զամենայն աշխարհն նորա :

Յայսմ ամի յառաջ քան զայս՝ գայր Խլիճաւանն բազում զօրօք 'ի վերայ Որհայոյ , և կացեալ զաւուրս ինչ 'ի վերայ բազում պատերազմաւ՝ զոչինչ կարաց առնել . ապա յարուցեալ փաց և էառ զբաղաքն որ կոչի Խառան , արար զամենայն աշխարհն ընդ ձեռամբ իւրով և դարձաւ յաշխարհ իւր :

Իսկ 'ի Թուականութեանն Հայոց յամին շճԳ . եղև սաստիկ պատերազմ յՍն Տաճկաց 'ի գաւառին Սնուլայ , Խլիճաւան և ճօլի ամիրայն բազում զօրօք հարան ընդ միմեանս , և եղև սաստիկ արեան հեղումն յերկոցունց կողմանց , և յաղթեաց ճօլի զօրացն սուլթանին , և մնացեալ զօրքն իւր փախստական փնային 'ի քաղաքն Սելախէ , և սարմաւ 'ի մեծի պատերազմին սուլթանն Խլիճաւան , և եղև մահ նորա սուգ մեծ 'ի վերայ բնաստնից . զի էր այր բարի և քաղցր յամ կողմանց . և մնացեալ իւր չորս որդիքն տիրացան գաւառաց իւրեանց :

Յայսմ ամի Թուականութեանն Հայոց շճԷ . Ղօլինն գնեաց 'ի ճօլի ամիրայէն զկոմսն Ուրհայոյ զՊաղտին երեսուն հազար դահեկանօք . և եկին առ իշխանն Հայոց առ Սասինն՝ որ արար մեծ ընդունելութիւնս , և ետ բազում տուրս : Այս փաց Պաղտինն և արար ժողովս հեճելոց 'ի Ռապան (1) քաղաքն Սապի , և կամեցաւ պատերազմիլ ընդ Տանդրի ընդ առն անապատի . և արարին Պաղտինն և Ղօլինն զայս ինչ գործ՝ որ էր անօրենութեան , և ոչ էր հաճելի Աստուծոյ . առաքելն առ ամիրայն Պարսից առ ճօլի , և բերին զնա՝ իւրեանց յօգնութի հինգ հազար ձիաւորօք , և յարուցին սաստիկ պատերազմ ընդ Տանդրի կոմսին Աստիոքայ :

Եւ եղև այս գայթակղութիւն որպէս ասի վանս չտալոյ զճառայս (2) իւրեանց՝ զորս առեալ էր Տանդրեայ , յորժամ էին նոքա՝ 'ի գերութիւն առ այլազգիս , և կամէր զնոսա յիւր ճորտութիւն ածել . այլ նոքա ոչ հաւանէին նմա , և վանս այս եղև զօրաժողով . Սասինն եկն առ նոսա և արս ութն հարիւր ընդ նմա վանս խաղաղութեան , որ և ջանացաւ , և ոչ եղև :

(1) Ռապան էր մօտ Եփրատ գետ 'ի յերկր Հայս :

(2) Այսքի բանք արաւաղեալ էն յոյժ 'ի բնագրի մերում :

Եկին և զօրք Պածիսկաց (1)՝ի Հոռոմոց Թագաւորին զօրայն՝
որք էին ՚ի Սինս (2) քաղաք. և յայնժամ գայր զինուորն
Վրիստոսի Տանգրի և ևս Տաղար ձիաւորօք և այլ Տէտեակ
զօրօք ընդ նմա. և ապա ՚ի սահմանս [Թլլաշարայ] եղև
սաստիկ պատերազմս ՚ի մէջ Պաղտինայ և Տանգրեայ, որք
մարտեան ընդ միմեանս ահագին և զարմանալի կերպիւ՛ն:
Եւ զօրքն Պարսից զսաստիկ կոտորուածս արարին ՚ի Տէտե-
ակ զօրնս Տանգրեայ գորին. այլ՝ ՚ի բաղմանալ սրատերազմին՝
յաղթեաց Տանգրի զօրայն Պաղտինայ և արար փախստա-
կանս զոսսա. և յայնժամ դարձաւ մեծաւ սրտմտութեամբ
՚ի վերայ Զօլի ամիրային, և սուր ՚ի գործ արկեալ՝ վարէր
զոսսա սաստիկ կոտորուածով. և մեռան յաւուր այնմին
՚ի դասուց յրիստոնէից ոգիք եբրև երկու Տաղար. ապա
դարձաւ Տանգրի մեծաւ յաղթութեամբ, և փոաց յԱստիոք
՚ի քաղաքս իւր: Եւ Պաղտինն լինէր փախստական և անկա-
նէր ՚ի բերդն՝ որ ասի Արեւնդան (3). և Ղօլինն մտանէր
՚ի Թլլաշար ՚ի բերդս իւր և զերծանէր:

Եւ յորժամ լուան զայս ՚ի քաղաքս յԱւրհայ՝ առ Տասարակ
՚ի սուգ մտին և ՚ի տրտմութիւն վանս Պաղտինայ. վանս
զի մեռեալ գիտէին զնա՛ւ. և արարին ժողով յեկեղեցի ՚ի սբ
Յովհաննէս (4) ընդ Պապիոնս Վրանկաց վանս միաբանութե,
զի երկնչէին Թէ դարձեալ անկանի քաղաքս ՚ի Տանգրի, և
նա՛ տայ զայս ՚ի ձեռս Առաջարդին, որ յորժամ ունէր զբլէն

(1) [Պածիսք] կամ [Պաղիսակք] էին
աղք ինչ արևմտեան Թագարք, որք բնա-
կէին ըստ Մատթևոսի Երեցու մերոյ պատ-
մաբանի՝ յայնկոյս Պառասասանայի գետոյ:
Սոքա ունին զյատուկ Թագաւորութի
իւրեանց, ՚ի մետասաներդ դարուն միջին
բաղում պատերազմունս ընդ մ կայսերց
Յուսաց, և արարին զբաղում յաղթութի
արժանի յիշատակելոյ. այլ յետոյ յաղթե-
ցան ՚ի Յուսաց և բանձաւ Թագաւորութի
նոցս ՚ի թովին Հայոց շէլ, և զօրք նոցա
անկեալ ՚ի ձեռս Յուսաց բաժանեցան ՚ի
զմազան քաղաքս Ասիոյ և Եւրոպիոյ:

(2) [Սինս] այն է այժմեան Մսիոն առ
Ճիհան գետով յանդիման Քէֆրիպիսա
կամ Քէֆերպիսա մասին քաղաքի:

(3) [Արեւնդան] էր ամէր բերդ առ
Եփրատայիս մտ ՚ի Սամուսատ քաղաք:

(4) [Սուրբ Յովհաննէս] էր մին յիւրե-
կի եկեղեցեաց Երեսիոյ քաղաքին կա-
ռուցեալ ՚ի վերայ Տարաւային եղիւ լճակին՝
անունանեալ ՚ի Հայոց [Տայր Արահամ,
և ՚ի տաճկաց [Խաշիլ Խորահիմ]: Բոլոր
շինուած սորանոյնոյ, և ևս զանգակաւորնս
որ դեռ կանգուն կան, են ՚ի ձեռս տաճկաց:

Ուրհայ բացաւերակ առնէր: Իսկ յորժամ եկին 'ի մի վայր քաղաքացիքն՝ ահկոյ (1) բանս խօսեցան ընդ Պապիոնսն, և ասացին՝ ձեր մարդիկ և մեր Թող պահեսցեն զկայ քաղաքին մինչև որ մեզ տեր յայտնեսցէ. և զինքն միոյ աւուր գային Ղօլինն և Պաղտինն, և մտանէին 'ի քաղաքն Սուրհայ. և արարին վանս այն խօսիցն քննութիւն, և համարեցան զայն բան արատ, և Թուէցին զիօսան 'ի չար խորհուրդս, և բազմաց շատ աւերս ածին. հեղուքն արձան առնէին անմեղ և արդար անձանց (2), և այնչափ յանդգնեցան՝ մինչև զարքեպիսկոպոսին Հայոց դաէր Ստեփաննոսի զաչան կամէին հանել, և գնացեալ քաղաքացեացն և զանմեղութիւն նորա ցուցեալ՝ գնեցին զնա՝ բանս հազար դահեկանօք:

Յայսմ ամի շարժեցաւ սաստիկ պատերազմ 'ի Արաբիա՝ որ ամի Բօրա, որ էր տուն Յօբայ. ժողովեցան ազգքն Արաբկաց և Թուրքաց, և արարին ահապին պատերազմ ընդ միմեանս: Յայսժամ զօրքն Արաբկաց արիաբար մարտեան ընդդէմ զօրացն Պարսից, և մեծաւ յաղթութեմ հարին գնոսա, և կոտորելով արարին գնոսա փախստականս: Դարձեալ արարին ժողովս զօրաց զխաւորքն Թուրքաց և եկին 'ի վերայ Արաբիկ զօրացն, և բազաջան պատերազմաւ՝ արարին գնոսա փախստականս: Եւ արք յիտուն հազար 'ի զօրացն Արաբկաց եկին յայսժամ 'ի գաւառն Հալպայ քաղաքին, և կամեցան լինել ընդ ձեռամբ Տանգրեայ Աստիոբայ կոմսին, և կացեալ զաւուրս ինչ՝ դարձան յաշխարհն իւրեանց:

Իսկ 'ի Թուականութեանն Հայոց 'ի շԾԸ (3) զօրաժողով արարին կոմսն Սուրհայոյ Պաղտին, և կոմսն Թալաշարայ Ղօլին, և գնացին 'ի վերայ քաղաքին Խառանայ, վանս զի զարտորայս նորա կերիցեն. և էր ընդ նոսա ազատ ոմն Հայ (4) 'ի զօրացն Ասպի, որդի Տաճատայ իշխանին Տարոնայ, և անուանէր Ապրասաթ (5), և էր այր բազ և ընտիր պատերազմօղ: Սա 'ի վասիէն խռովութեանս աղագաւ՝ եկեալ էր

(1) [Ահկոյ՝] այսինքնէ երկեցուցիչ:	(5) [Ապրասաթ՝] էր որդի Տաճատայ և Թոռն Գանձի իշխանին Տարոնայ 'ի տանէն Մամիկոնեանց: Սա բաղուժ յաղթութիւն արար ընդդէմ այլալիցեաց 'ի պաշտպանսէֆ
(2) [Անձանց՝] դնի 'ի բնագրին՝ անցէն:	
(3) 'ի բնագրին՝ այսպէս, շԾԸ:	
(4) 'ի բնագրի մերում՝ դնի [Հայեցի]:	

'ի յՍուրհայ: Արդ՝ յորժամ հասան 'ի դուռն քաղաքին իսա-
 քանայ, յայնժամ Սուրհայեցիքն սկսան անախտ անուել զար-
 տորայնս. զորքն թուրքաց յանկարծակի հասանէին 'ի վերայ
 նոցա տանն և հինգ հազար ձիաւորօք, սպանանէին և
 յՍուրհայեցւոց զարս հարիւր և յիսուռն. և զորքն փրանկաց
 սակաւ էին, և կամէին փախչիլ 'ի յՍուրհայ. յայնժամ Այ-
 լասաթ որպէս զառիւծ կոչեաց, և ձայն տունեալ զորաց
 իւրոց՝ բեկանէր նոքօք զձակաստ զորացն ալլազգեաց. դարձան
 յայնժամ փրանկքն 'ի յՍուրհայ. և թուրքքն պատերազմաւ
 զհետ նոցա երթային. ալ նոքա անվնաս մտին 'ի քաղաքն
 'ի յՍուրհայ. և Այլասաթ ոչ հաճեալ 'ի գործ փրանկաց՝
 դարձաւ առ Սասիւրն, և էր խոցեալ 'ի բազուկն. բայց՝ ան-
 վնաս մնաց 'ի մահունէն, վասն զի երկաթն էառ զզարկնս:

Յայնժամ ամի առին զԾովահայեաց քաղաքն՝ որ ստուգանեալ
 կոչի Տրապոլիս, կացեալ 'ի սխար զամս Եսան և մի, մինչև (1)
 նեղեալ 'ի սաստիկ պատերազմացն, և յարգելահան ժամա-
 նակացն. վասն զի Թագաւորն Արուսաղէմի Վազանն, և Ֆեր-
 դրանն աղգական մեծ կոմսին Օչախայ՝ ունէին զնոսա՝ 'ի մեծ
 նեղութիւնս: Յայնժամ Տրապոլեցիք կոչեն զՏանգրի զկոմսն
 Անտիոքայ, և տան զՏրապոլիս 'ի ձեռս նորա. և յայնժամ
 Թագաւորն Արուսաղէմի և Ֆերդրանն յարուցին պատերազմ
 'ի վերայ Տանգրեայ. վասն զի զքաղաքն նոքա ունէին 'ի սխարի.
 յայնժամ պատրիարքն և եպիսկոպոսոսունք իւրեանց մտին
 'ի մեջ նոցա, և արարին խաղաղութիւն 'ի մեջ երկոցունց
 կողմանց, և դարձաւ Տանգրի Անտիոք: Իսկ Թագաւորն
 Արուսաղէմի արար ժողով 'ի վերայ Տրապոլոյ զամենայն
 ծովեզրեայ զօրսն, և պատեալ զքաղաքն ընդ ծով և ընդ
 ցամաք՝ արարին 'ի վերայ նորա ահագին պատերազմ, և
 սրով վառեցան ընդ նմա՝ և առ հասարակ զամենայն քա-
 ղաքն կոտորեցին սրով, և լցին արեամբ. և առին յայնժամ
 զորքն փրանկաց զանթիւ՝ քան զսոսկւոյ և արծաթոյ, և
 զանհամար ծառայս տանէին յաշխարհն փրանկաց:

Ի խանացն Ռուբէնեանց՝ Գող վասլի և
 Լատիւացւոց. և մեռաւ սպա՝ 'ի շահա-
 տակուտին մարտի միոյ զոր մշէր 'ի կիւ-

լիկիա ըտդէմ սկիւթացւոց:
 (1) 'ի բնագիրն մի նեղ էս:

Եսկ 'ի գալ Տասանել Թուճականութեանն Հայոց 'ի շԾԹ. ամին՝ կոմնն Աւրհայոց կամեցաւ երկրորդ պատերազմ յարուցանել 'ի վերայ Տանգրեայ. զի յայնժամ Պաղտինն և Ղօւլինն յարուճանգառիտութի (1) սրտից իւրեանց՝ խորհեցան զխորհուրդ՝ որ էջ վայել էր հաւատացելոց. զի առաքելն 'ի Սօլ քաղաք, և կոչեցին իւրեանց յօգնութիւն զասպասալարն Պարսից՝ որ կոչի Սամտուն (2), այր գազան հզօր և պատերազմօղ. և լուճալ նորա զայս և յօժարութեամբ յանձին կալեալ՝ և արարեալ ժողովս առ ինքն զամ տունն թուրքաց, և ահագին բազմութեք գայր Տասաներ 'ի սահմանս քաղաքին Խառանայ. և անդ արձակեալ կոչեաց զկոմնն Աւրհայոց զի եկեացէ առ նա՝ և նորա զարհուրեալ՝ ոչ ելեւեաց գնալ առ այլապիւն: Յայնժամ գիտացեալ Սամտունայ Թէ փախեաւ 'ի նմանէ, դարձաւ 'ի վերայ Աւրհայոց 'ի պատերազմ. և տեսեալ զայս Պաղտինայ՝ Տաներ զՂօւլինն 'ի խնդիր զօրաց, և առաքեաց առ Թագաւորն Լըրուսաղեսին՝ զի Տասանիցէ յօգնութի քաղաքին (3). և նա գնացեալ էր 'ի վերայ քաղաքին՝ որ ասի Պերութ 'ի վերայ Ովկիանոսի ծովուն: Եսկ 'ի վերայ այսր ամենայնի գայր Տասաներ ամիրայն Սամտուն զօրօք անհամար բազմութեամբ, և ելից զլայնատարած դաշտն Աւրհայոց, պատեաց առ հասարակ գամենայն քաղաքն, և ծածկեաց զլեառն և զբլուրն. ժողովեցան առ նա՝ ամենայն արեւելք. փախեաւ ամ գաւառն, և եղև անսարդ. և սաստիկ պատերազմաւն՝ ահաբեկեաց զամ քաղաքն, և զաւուրս հարիւր կայր Աւրհայ 'ի մեծի ներութեան. և տարակուսեալ լինէին բնակիչքն յամենայն կողմանց, և ձանձրացեալք յանդադար պատերազմացն. և սկսան 'ի հացէ և ս վտանգիլ, վասն զի մուտեւին արգելեալ էր 'ի բազմութենէ զօրացն. զի զոր ըմբռնէին՝ սպանանէին. և լցան վայրքն 'ի դիականց՝ զորս կոտորեալ էին շուրջ զքաղաքաւն, և այրեցին առ հասարակ գամենայն գաւառն

(1) Այսինքն, յիսակալութենէ սրտից:
 (2) [Մամտուն] գրի ևս Մամտուն կամ Մամտան:

(3) Դնի աստ 'ի բնագրի մերում այսպէս՝ [Յօգնութիւն քաղաքին Աւրհայոց 'ի վերայ քաղաքին որ ասի Եւն:]

մինչև

միտչև ոչ մնաց տեղի շէն և ոչ մի, զայս արարին Տրամա-
նաւ սուլթանին արևելից ամիրային . կոտորեցին առ հասարակ
զամենայն դրախտն (1) քաղաքին՝ որ կայր արտաքոյ, և հիմն
'ի վեր արարին զամենայն վանորայն՝ որք էին 'ի լերինն .
և այսպիսի օրինակաւ կայր Ուրհայ 'ի մեծի նեղութեան :

Եւ զկնի այսր ամենայնի՝ առին Փրանսկքն զՊերուք 'ի
Տաճկաց, օրնութեամբն Աստուծոյ . և առ հասարակ զամ
քաղաքն սրով կոտորեցին, և լցան զօրքն Փրանսկաց բազմութի
աւարաւ : Եւ Ղօսլինն 'ի յառնուլն քաղաքին Պերուքայ՝
արար ահաւոր քաջութիւնս, և զկնի այսր ամի՝ շարժեալ
զամենայն զօրնն՝ գայր յօգնութի քաղաքին Ուրհայոյ . գային
և Քաղաւորն Լըուսաղեմի, և Բերդրանն կոմնն Տրապոլոյ .
գային և ամենեքն 'ի Ղնտիոք քաղաք առ Տանգրի, և
մեծաւ աղաչանօք հաւանեցողցանէին զնա՝ հասանել յօգ-
նութիւն քաղաքին Ուրհայոյ . և խաղացեալ ամենայն զօրքն
Փրանսկաց՝ եկին առ իշխանն Ղայոց առ Սասիլն . և նա՝ վառ-
եաց զամենայն զօրս իւր, և հասաներ 'ի Սամուսաա . գայր
և զկնի նոցա իշխանն Ղայոց Ապխարիան (2) զօրօք իւրովք՝
որ նստեր 'ի քաղաքն՝ որ անուանեալ կոչի Պիր . և յայնժամ
բազմութեամբ զօրօք իւրեանց անցին 'ի սահմանս քաղաքին
Ուրհայոյ :

(1) Յիբաւի բորդ շրջապատք քաղա-
քին Եդեսիոյ երկրային դրախտք էին 'ի
հստմն . զի յարևելից, յարևմտից և 'ի
հիւսիսոյ կողմանց նորին ոչ գոյր տեղի
դատարկ, այլ համակ զարդարեալ էին
զո՛ւարձալի պարտիզօք և այգեօք մինչ
'ի միօրեայ ճանապարհ . իսկ հարաւային
կողմն երկրին՝ բարդաւածեալ էր յոյժ յոյժ
երկասիրութիւն վար և հունձ մշակաց : Յի-
շատակարան ինչ Ածածնայ եկեղեցւոյ
քաղաքին զուրմ հազար դիւզ դնէ 'ի գա-
ւառին Եդեսիոյ . այլ այժմ՝ հազիւ հազ
միւն 'ի տասանց շէն՝ և կանգուն գտանի,
իսկ ճաջեալքն աւերակք և ամայիք .
հետք հոյակապ շինուածոց և դամբա-
բունք մեռելոց՝ ուր ուրեք ետեին միտչև

ցայսօր և յողջ շարժեն զաչս տեսողաց յուշ
ածելով նոցա զբարեշինութի նախնեաց
մերոց և զճակործանութի աղքաց բար-
բարոսաց :

(2) [Ապխարիա] էր որդի վասակայ
իշխանին հօրեղբօր շարհալուոյն՝ 'ի տա-
նէն Պարհաւունեաց . սա ըտէ եղբօր իւր-
ուս՝ Լիկոսի՝ ունէր զիշխանութն ծովք
մտնւտեալ դիւկին և շրջակայ տեղեաց
նորա . սպա քաջութի իւրով առեալ 'ի
Պարսից զքաղաքն Պիր, այն է Պիրլէճիկ
շինեալ 'ի Սամասրկոյ յարքայէն մերմէ՝
յաւել 'ի նմին զմարտկոցս և զմտառիկ
բերդն կոչեցեալ Լերին բերդ, և հաս-
տատեաց անդ զաթոռ իշխանութի իւրոյ :

M

Եւ լուճեալ զայս սպասադարին (Թուրքաց Սամառնայ, և շարժեալ զբանակն իւր՝ ի ջանէր՝ ի բաղաքն իւր՝ ի Խառան. և հասանէին զօրքն փրանկաց՝ ի դուռնս բաղաքին Ուրհայոյ, և բանակն հարկանէին անդ. և ՚ի լուսանալ միւս աւուրն՝ կազմեցան միաբան՝ ի գործ պատերազմին, և հանեալ բարձրացուցին զԱրաբայ սուրբ նշանն՝ ի վերայ գեղարդեան, և ասնէին առաջի զօրաց, և (Թուրքքն փային, հասանէին յայնկոյս բաղաքին Խառանայ, վասն զի նենդութիւնսն իւրեանց՝ ասարցեն զսոսա՝ ի յօտար երկիր. և կացուցանէին ՚ի Խառան զբազում զօրս՝ ի բնին: Եւ զօրագլուխքն փրանկաց իմացեալ զկեղծաւորութիւնսն զօրացն (Թուրքաց՝ դարձան բանակեցան ՚ի վերայ ամուր բերդին՝ որ կոչի Շէսաւի (1), ՚ի Տաճկաց սահմանին, և արարին ՚ի վերայ նորա զսաստիկ պատերազմ: Եւ յայնժամ լուճեալ Տանգրի շար համբաւ վասն իւր. և առեալ զզօրս իւր՝ հասանէր ՚ի Սամուսա, և ի ջանէր յեղր Լիփրաւայ. դարձան և այլ զօրագլուխքն և զօրքն փրանկաց զհետ նորա. յայնժամ լուճեալ բաղաքացեացն՝ որ ՚ի յՈւրհայ, ելին առ հասարակ զհետ զօրացն փրանկաց, մարք որդուլք իւրովք: Եւ երկու փրանկք գործեցին գործ անօրէնութե, քնացին առ Սամառն, և ուրացան զբրիտանական հաւատն, և ասացին Սամառնայ՝ եթէ ամենայն բանակն փրանկաց փախստական կան և երթան. և լուճեալ զայս Սամառնայ՝ դարձաւ զհետ զօրացն փրանկաց. և ՚ի բաղաքին Ուրհայոյ դրանէն՝ մինչև ցԼիփրաւ գետն ելից արեամբ զերկիրն կոտորելով զբաղաքացիսն և զգաւառացիսն. և հասաւ Սամառնն յեղր Լիփրաւայ: Եւ փրանկքն առ հասարակ անցեալ էին յայնկոյս գետոյս, և (Թուրքքն զհաւատացեալս սրախողխող անուէին. զի անդ դեռ բնակեալ կային որպէս զհօտս ոչխարաց, և զաճասասա բարկութիւնսն էաճ Սամառնն ՚ի վերայ նոցա մինչև որ Լիփրաւ իսկ ՚ի յարիւն դարձաւ, և շատքն այսք էին՝ որ խեղդեցան ՚ի ջուրն, մտանէին լողորդքն և ջանային անցուցանել և ոչ կարէին. և երբ անցանողքն առաւել ՚ի նաւնս մտանէին՝

(1) [Շէսաւի՝ այս անդի կոչի և այժմ շէսաւ կամ շիւաւ ՚ի Տաճկաց:

այլ ոչ զերծանէին . հինգ կամ վեց նաւք ընկղմեցան լի մարդկամբք , զի ամենայն ոք ջանայր մտանել անդ՝ . և յայսմ աւուր եղև աւեր ամենայն գաւառն Ուրհայոյ , և անմարդ : Իսկ զօրքն Փրանկաց՝ որ էին յայնկոյս գետոյն լ, փրատայ՝ տեսանէին զայս ամենայն անցս բրիտանիցն , և ոչինչ կարէին օգնել , և լուռ (1) կային դառնապէս :

Յայնժամ դարձաւ Սամառնն մեծաւ յաղթութեամբ և դնաց 'ի Իւսուան , և անտի յառաջեաց յՏ Իւր Կերութի և աւարաւ անձիւ : Իսկ զօրքն Փրանկաց քնացին անօթով Իւրաքանչիւր այր , վասն զի փոխանակ փրկութեան՝ անցունին արարին հաւատացելոց . իսկ քաջ զինուորն Վրիտանոսի Տանգրն արարեալ ժողով՝ դնաց յաշխարհս Հալպայ քաղաքին , և իջեալ 'ի վերայ քաղաքաբերդին՝ որ ասի Թերեպ , և բազում աւուրս կացեալ 'ի վերայ նորա , և սաստիկ պատե-
րազմաւ էառ զնա՛ , և ոչինչ վնասեաց մարդոյ :

Իարձեալ՝ 'ի Քաւականութեանն Հայոց յամին շէ . գայր , խաղայր Սամառնն բազմութեամբ զօրօք Թուրքաց , և հասանէր 'ի վերայ բերդին՝ որ կոչի Թչկուրան (2) , և արար պատերազմ 'ի վերայ նորա , և բերդացիք ետուն առ վասն-
դին զբերդն 'ի ձեռս Սամառնաց . և կային 'ի բերդն քա-
ռասուն փրանկք , էառ զնոսա և կոտորեաց սրով . առեալ
ապա զԳաւտէթիլն՝ (3) գայր իջանէր 'ի Շնաւի առ ամբ-
այն Արաբկաց՝ զոր ասեն Սնի . և յարուցեալ յետոյ իջա-
նէր 'ի գաւառն Ուրհայոյ 'ի բերդն՝ որ կոչի Գուլման (4) ,
և ժողովեցան առ նա՛ ժողովք բազումք : Յայնժամ գայր
առ նա՛ բազում զօրօք մեծ ամիրայն՝ որ ասի Ահմատիլ (5) ,
գայր և սուլթանն արեւելից ամիրայն , գայր և որդին Սուր-
սուխին (6) . և հասանէին միաբան 'ի վերայ Ուրհայոյ . և

(1) 'ի բարբին դնի [լու] :

(2) [Թչկուրան] ասի ևս Թիւրքուրան կամ Թուրքուրան . այս բերդաքաղաք էր յարեւելյան հիւսիսոյ Խառտնայ , և այժմ է աւերակ , և երբ ժամ հեռի 'ի նմանէ :

(3) [Գաւտէթիլ] կոչի ևս Գոտէթիլ և 'ի Տաճկաց Քաթիլ և է Կեց ժամաւ

հեռի 'ի Պիր քաղաքի յարեւելյան հարաւոյ նորա :

(4) [Գուլման] քաղաք էր Բերդ յարեւելյան հարաւոյ Երեւոյն :

(5) [Ահմատիլ] էր ամիրայ Մոսլ , Ճղիրա և այլ շրջակայ քաղաքաց :

(6) [Սուրի Բաւրուխին] [սա էր ամի-
րայ Մերտին քաղաքի :

կացեալ զսակաւ աւուրս՝ գնացին 'ի Տրուճ բաղաք. և սնցանէին ընդ մեծ գետն Լփրաս, և գային միաբան 'ի վրամուր բերդին (Թղպաշարայ. և լինէր յայնժամ 'ի բերդն կոմնն փրանկաց Ղօսլինն, որ էր այր քաջ և հզօր պատեքազմօղ: Իսկ բազմուէք զօրացն (Թուրքաց բազում վասնդս պատերազմաւ արկանէին 'ի վերայ բերդին, և ոչինչ կարացին առնել. յայնժամ ամիրայն Պարսից Ահմատիլ լուճեալ էր յառաջագոյն զքաջութիւն Ղօսլինայ, արար սէր միաբանութեան ընդ նմա, և եղևն եղբարք միմեանց. յարուցեալ Սամսուուն ամենայն զօրօք Պարսից գնայր 'ի վերայ Աստիոքայ, իջանէր 'ի տեղին՝ որ կոչէր Շիղար: Իսկ Տանդրի արար ժողով զամենայն ազգս փրանկաց, գայր առ նա՛ և Թագաւորն Երուսաղեմի Պաղտինն, և Բերդրանն կոմնն Տրապոլսոյ, գայր և Պաղտինն կոմնն Ուրհայոյ և 'ի Շիղար իջանէր. երկոքեան բանակքն հանդիպեցան՝ և ոչ արարին պատերազմ: Իարձաւ Սամսուուն և գաղտնագաց լինէր յաշխարհն իւր. և զօրքն փրանկաց գնացին խաղաղութօք 'ի տունս իւրեանց:

Յայսմ ժամանակին՝ սատակեալ լինէր Սուլման (1) ամիրայն արևելից 'ի ճանապարհին՝ յանկարծամահ եղեալ արժանաւոր սատակմամբ 'ի տեառնէ. վասն զի արար բազում աւերս և կոտորուածս 'ի գաւառն Ուրհայոյ:

(1) [Սուլման] յիշատակարան ինչ | անունեալ Առիւծաթիլ 'ի գաւառն զրոց բերէ Թէ՛ սա քանդեաց զաւանս | Երեսիոյ, 'ի Թուրքն Հայոց շինք:

FIN.

Österreichische Nationalbibliothek

+Z16932240X

